2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES

April 23-25, 2020

Manhattan, New York City

FULL PAPERS

Editör:

Assist. Prof. Muntazir MEHDI

İKSAD PUBLICATIONS

www.nyconference.org

ISBN -978-625-7897-08-2

2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES

April 23-25, 2020

Manhattan, New York City

FULL PAPERS BOOK

Editor: Assist. Prof. Muntazir MEHDI

*All rights of this book belongs to IKSAD Publishing House. Without permission can't be duplicate or copied. Authors of chapters are responsible both ethically and juridically.

www.iksadyeyinevi.com
www.iksad.org.tr

Issued: 06.05.2020
ISBN-978-625-7897-08-2

CONFERENCE ADVISORY BOARD MEMBERS

Richard KEARNEY
Mustafa L. EMEK
Assist. Prof. Muntazir MEHDI
Dr. José G. Vargas-Hernández
Dr. Cynthia Correa
Dr. Jean Philippe Praene
Elena MAGLIO
Najwa SHAABAN
Dr. Adil AKINCI
Dr. Wakako SADAHIRO
Dr. WU Yicheng
Dr. Alma T. AKAJANOVA
Dr. Alla A. TIMOFEEVA
Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA
Dr. Cavit POLAT
Dr. Fujimaki HARUYUKI
Dr. George RUDIC
Dr Halil AKMEŞE
Dr. Mustafa TALAS
Dr. Mariam S. OLSSON
Dr. Nadejda KHAN
Dr. Necati DEMİR
Dr. Nobuaki TAKEDA

PRESENTATION GALLERY

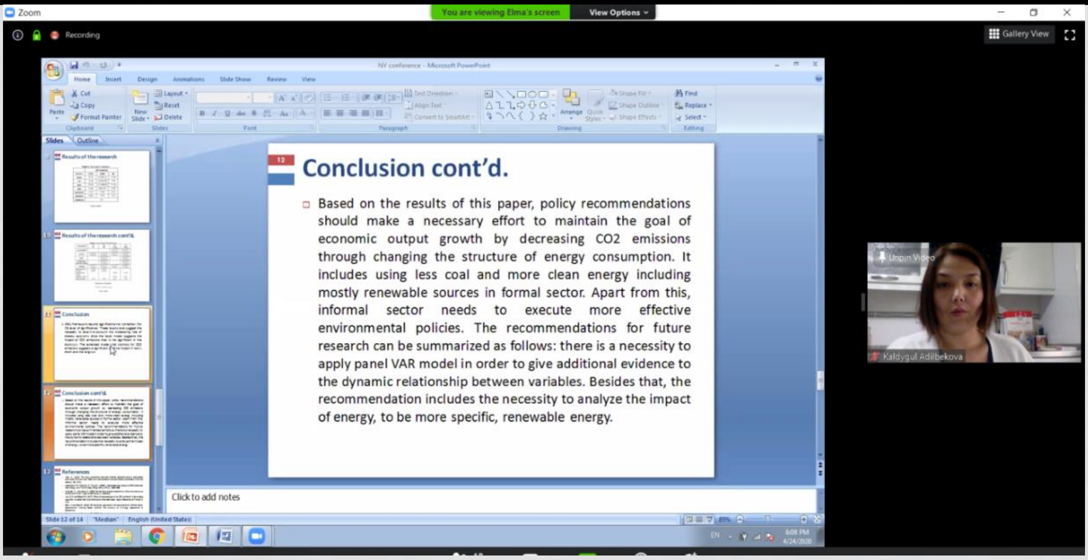

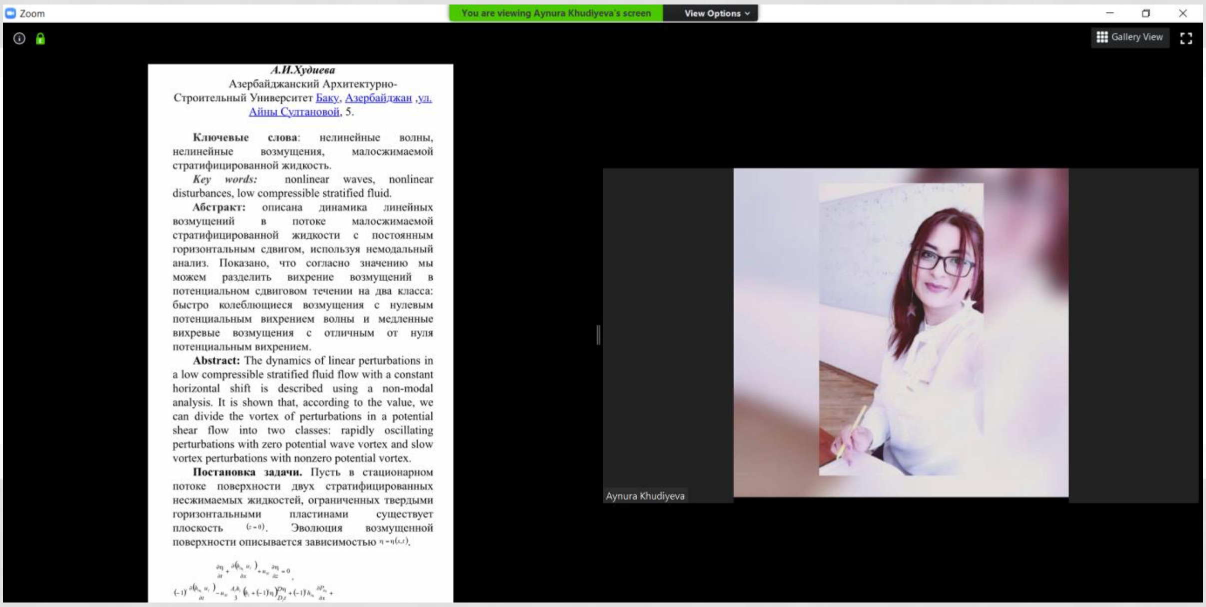
Zoom
You are viewing Aynura Khudiyeva's screen
View Options
Gallery View
А.И.Худиева
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет Баку, Азербайджан ,ул. Айны Султановой, 5.
Ключевые слова: нелинейные волны, нелинейные возмущения, малосжимаемой стратифицированной жидкость.
Key words: nonlinear waves, nonlinear disturbances, low compressible stratified fluid.
Абстракт: описана динамика линейных возмущений в потоке малосжимаемой стратифицированной жидкости с постоянным горизонтальным сдвигом, используя немодальный анализ. Показано, что согласно значению мы можем разделить вихрение возмущений в потенциальном сдвиговом течении на два класса: быстро колеблющиеся возмущения с нулевым потенциальным вихрением волны и медленные вихревые возмущения с отличным от нуля потенциальным вихрением.
Abstract: The dynamics of linear perturbations in a low compressible stratified fluid flow with a constant horizontal shift is described using a non-modal analysis. It is shown that, according to the value, we can divide the vortex of perturbations in a potential shear flow into two classes: rapidly oscillating perturbations with zero potential wave vortex and slow vortex perturbations with nonzero potential vortex.
Постановка задачи. Пусть в стационарном потоке поверхности двух стратифицированных несжимаемых жидкостей, ограниченных твердыми горизонтальными пластинами существует плоскость. Эволюция возмущенной поверхности описывается зависимостью
Aynura Khudiyeva

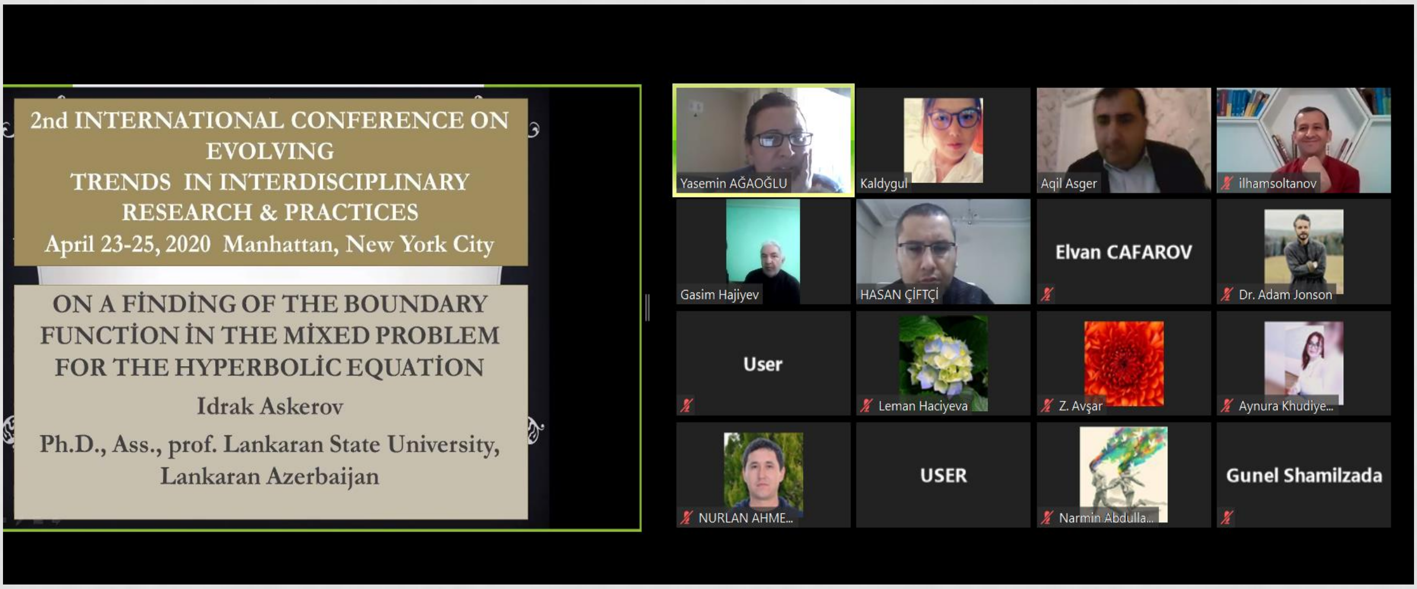
2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING
TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES
April 23-25, 2020 Manhattan, New York City
ON A FİNDİNG OF THE BOUNDARY FUNCTİON İN THE MİXED PROBLEM FOR THE HYPERBOLİC EQUATİON
Idrak Askerov
Ph.D., Ass., prof. Lankaran State University, Lankaran Azerbaijan
Yasemin AĞAOĞLU
Kaldygul
Aqil Asger
ilhamsoltanov
Gasim Hajiyev
HASAN ÇİFTÇİ
Elvan CAFAROV
Dr. Adam Jonson
User
Leman Haciyeva
Z. Avşar
Aynura Khudiye...
NURLAN AHME...
USER
Narmin Abdulla...
Gunel Shamilzada

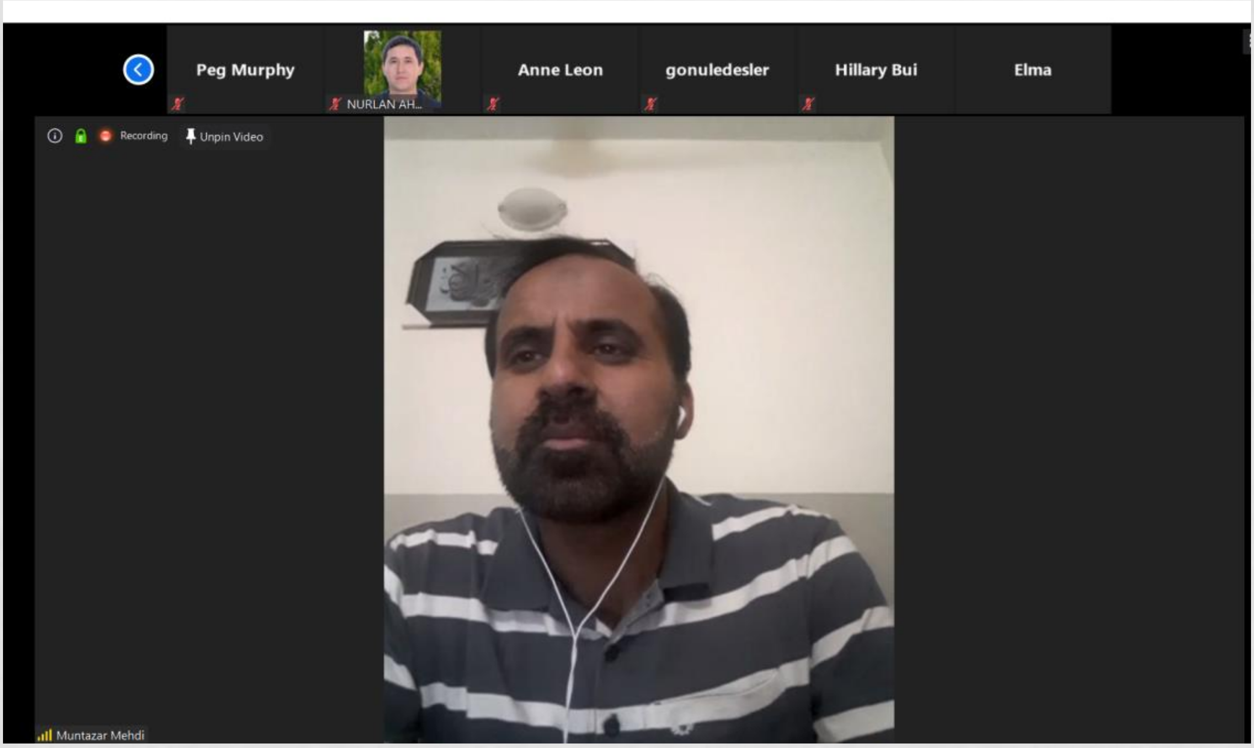
Peg Murphy
NURLAN AH...
Anne Leon
gonuledesler
Hillary Bui
Elma
Recording
Unpin Video
Muntazar Mehdi

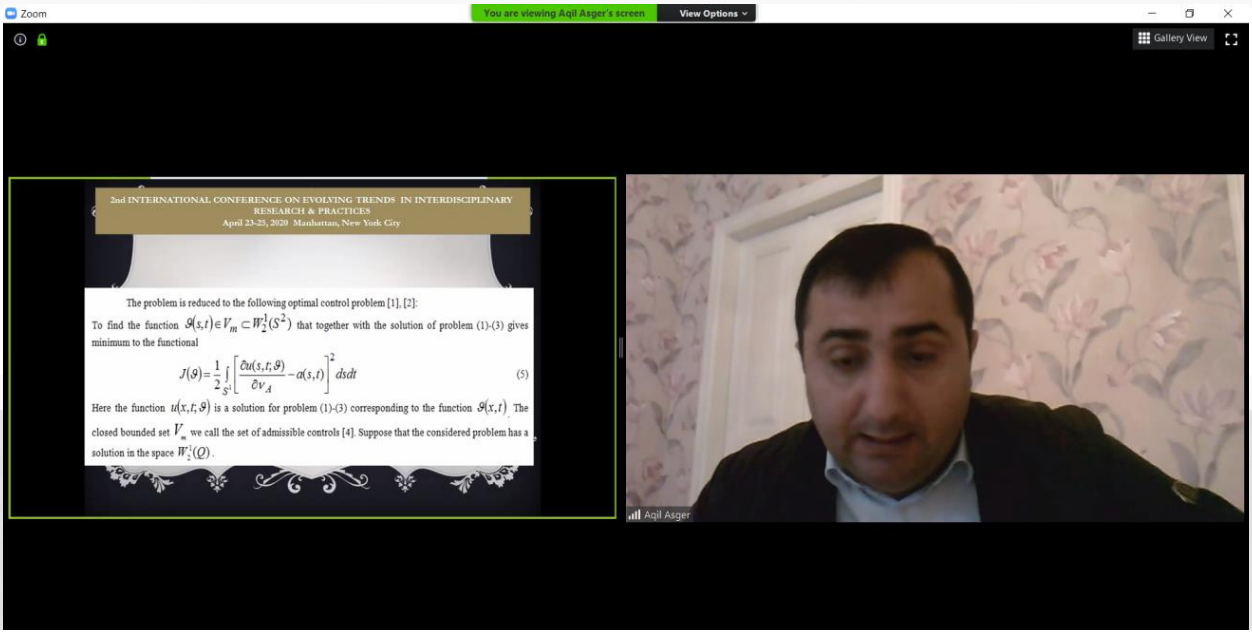
Zoom
You are viewing Aqil Asger's screen
View Options
Gallery View
2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES
April 23-25, 2020 Manhattan, New York City
The problem is reduced to the following optimal control problem [1], [2]:
To find the function $\vartheta(s,t) \in V_m \subset W_2^1(S^2)$ that together with the solution of problem (1)-(3) gives minimum to the functional
$J(\vartheta) = \frac{1}{2}\int_{S^2}\left[\frac{\partial u(s,t,\vartheta)}{\partial v_A} - \alpha(s,t)\right]^2 dsdt$ (5)
Here the function $u(x,t;\vartheta)$ is a solution for problem (1)-(3) corresponding to the function $\vartheta(x,t)$. The closed bounded set V_m we call the set of admissible controls [4]. Suppose that the considered problem has a solution in the space $W_2^1(Q)$.
Aqil Asger

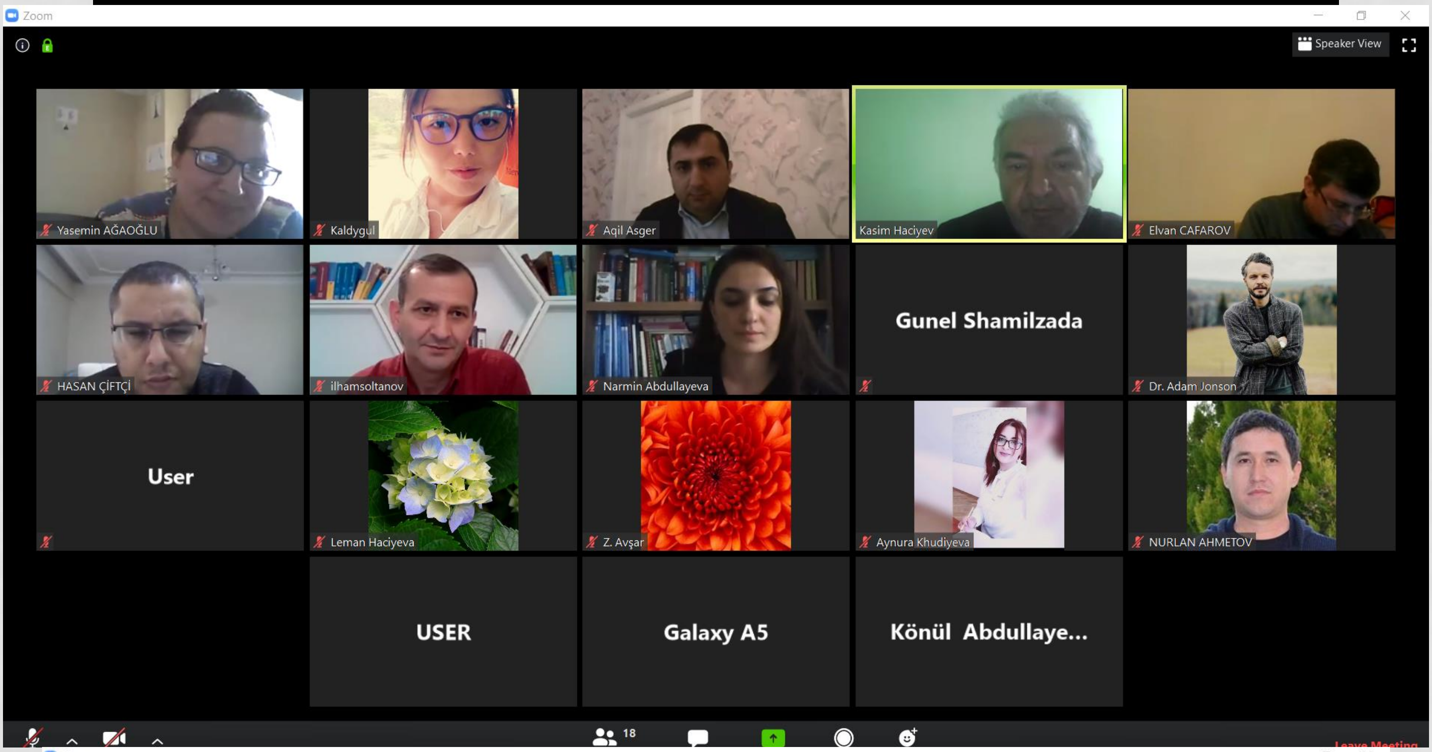
Zoom
Speaker View
Yasemin AĞAOĞLU
Kaldygul
Aqil Asger
Kasim Haciyev
Elvan CAFAROV
HASAN ÇİFTÇİ
ilhamsoltanov
Narmin Abdullayeva
Gunel Shamilzada
Dr. Adam Jonson
User
Leman Haciyeva
Z. Avşar
Aynura Khudiyeva
NURLAN AHMETOV
USER
Galaxy A5
Könül Abdullaye...
18

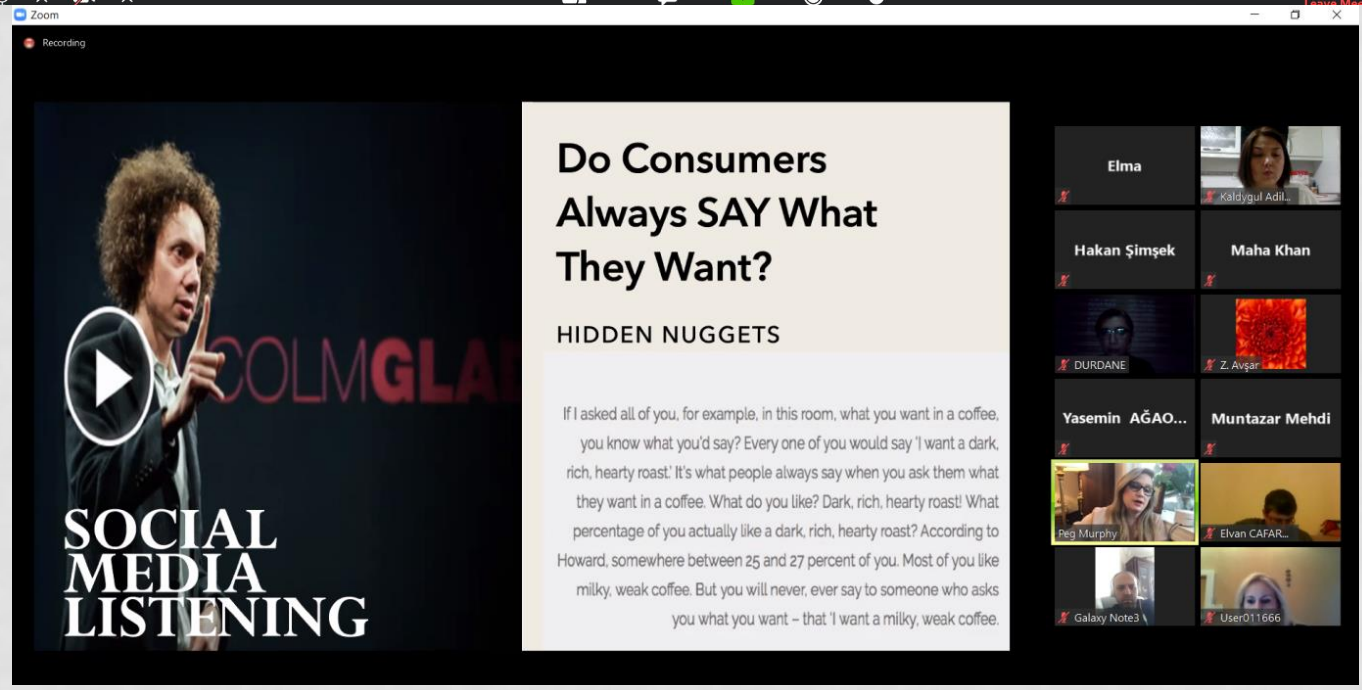
Zoom
Recording
SOCIAL MEDIA LISTENING
Do Consumers Always SAY What They Want?
HIDDEN NUGGETS
If I asked all of you, for example, in this room, what you want in a coffee, you know what you'd say? Every one of you would say 'I want a dark, rich, hearty roast.' It's what people always say when you ask them what they want in a coffee. What do you like? Dark, rich, hearty roast! What percentage of you actually like a dark, rich, hearty roast? According to Howard, somewhere between 25 and 27 percent of you. Most of you like milky, weak coffee. But you will never, ever say to someone who asks you what you want – that 'I want a milky, weak coffee.
Elma
Kaldygul Adil...
Hakan Şimşek
Maha Khan
DURDANE
Z. Avşar
Yasemin AĞAO...
Muntazar Mehdi
Peg Murphy
Elvan CAFAR...
Galaxy Note3
User011666

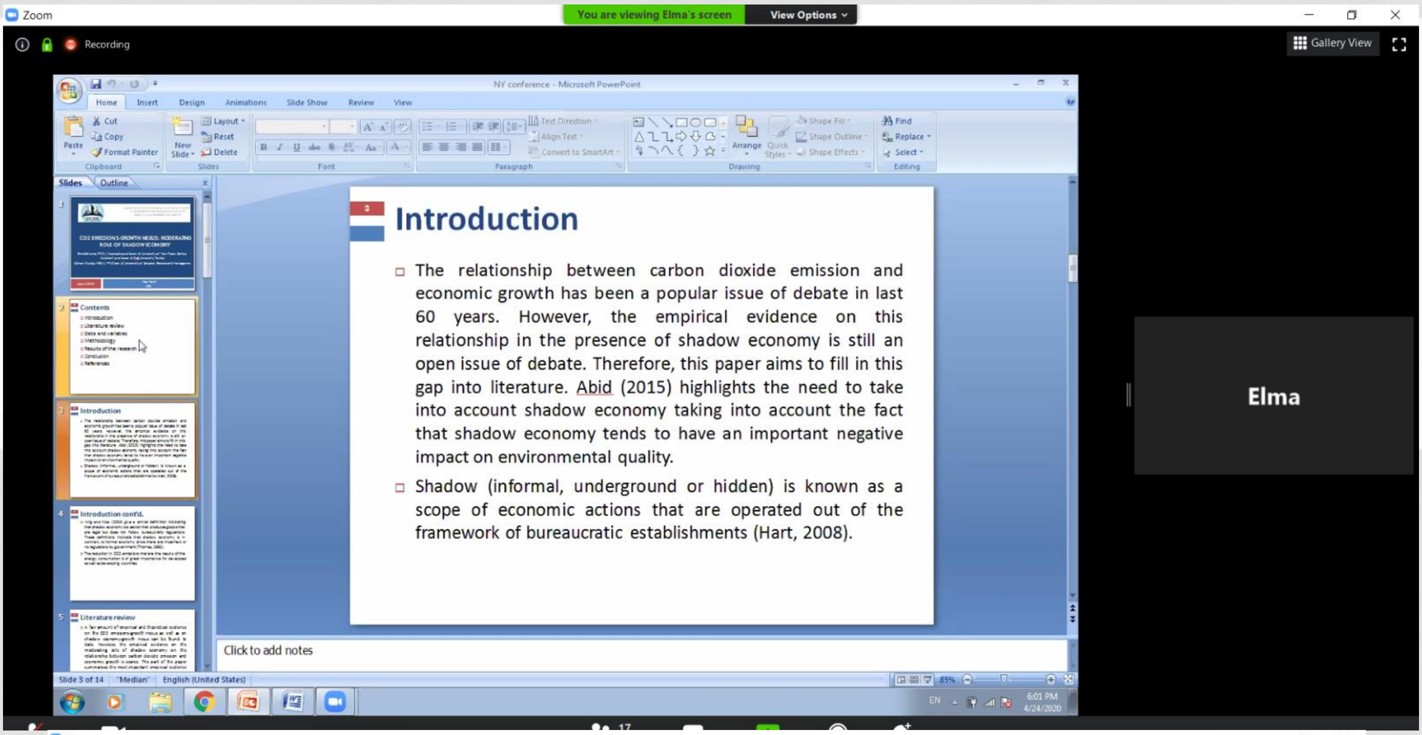
You are viewing Elma's screen
View Options
Introduction
The relationship between carbon dioxide emission and economic growth has been a popular issue of debate in last 60 years. However, the empirical evidence on this relationship in the presence of shadow economy is still an open issue of debate. Therefore, this paper aims to fill in this gap into literature. Abid (2015) highlights the need to take into account shadow economy taking into account the fact that shadow economy tends to have an important negative impact on environmental quality.
Shadow (informal, underground or hidden) is known as a scope of economic actions that are operated out of the framework of bureaucratic establishments (Hart, 2008).
Click to add notes
Elma

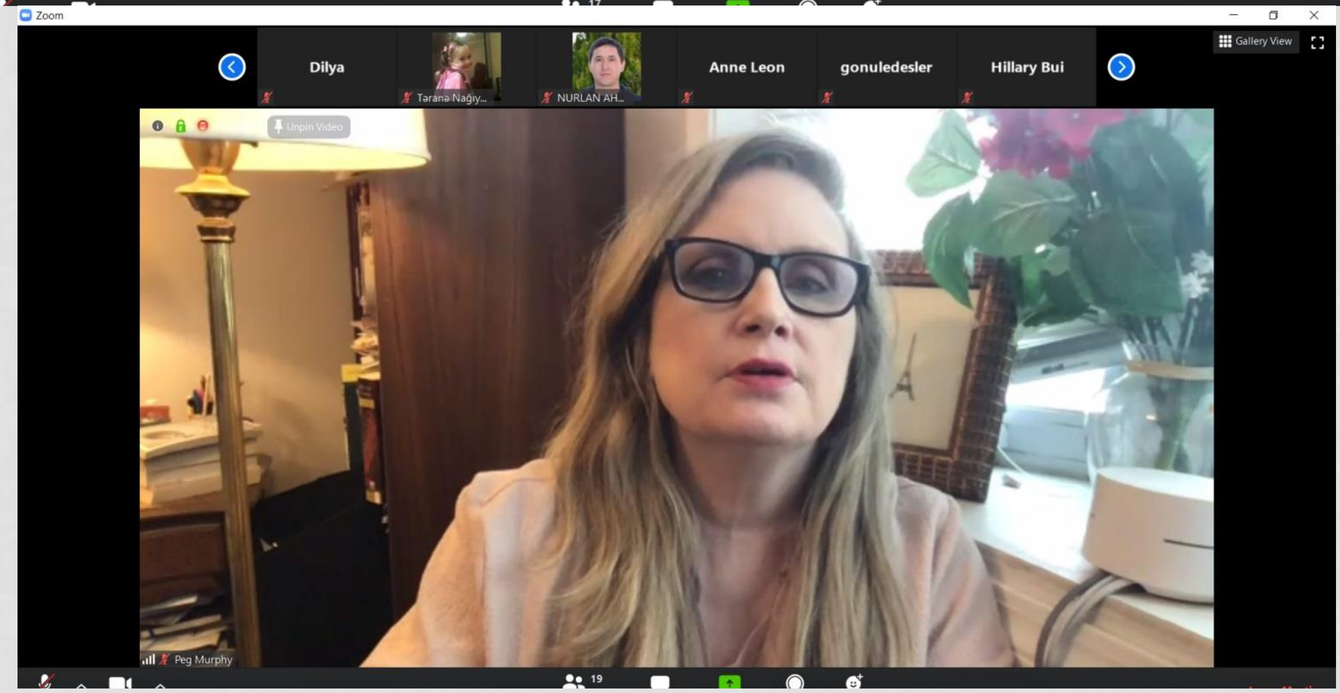
Dilya
Tarana Nağıy...
NURLAN AH...
Anne Leon
gonuledesler
Hillary Bui
Peg Murphy

NEW YORK
2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES
April 23-25, 2020 Manhattan, New York City
Margaret (Peg) A. Murphy
Associate Chair & Associate Professor
Columbia
COLLEGE CHICAGO
Peg Murphy

Zoom
You are viewing Hakan Şimşek's screen
View Options
Recording
Gallery View
BATI CEPHESİ VE TÜRK-YUNAN SAVAŞLARI
YUNAN GENEL TAARRUZU
9 Temmuz 1920'de, İngilizlerin onayı ve desteğiyle Yunanlılar Bursa'yı işgal etmişlerdi. Ardından Kırklareli ve Edirne'yi ele geçirmişlerdir.
Unpin Video
Hakan Şimşek
22
Leave Meeting

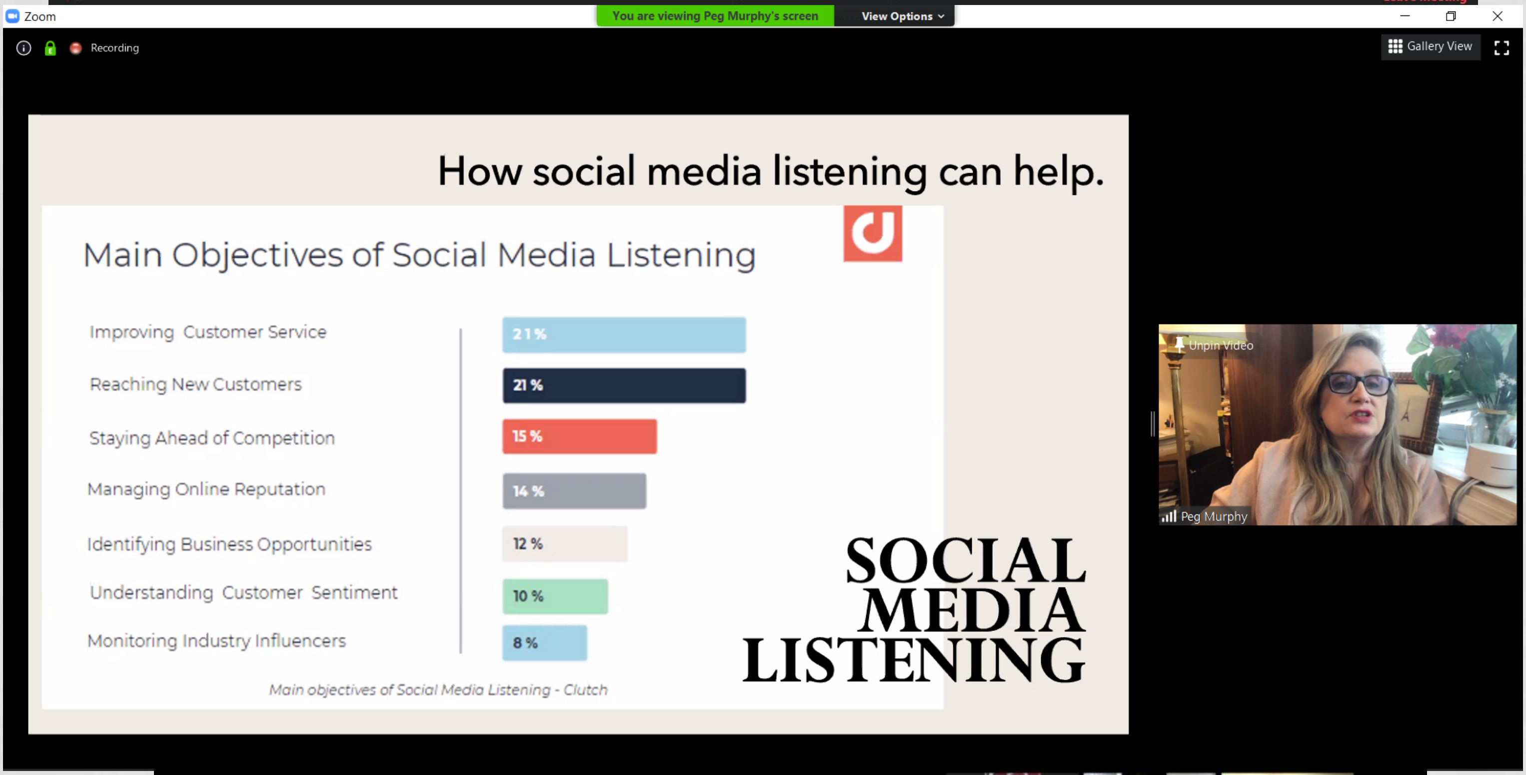
Zoom
You are viewing Peg Murphy's screen
View Options
Recording
Gallery View
How social media listening can help.
Main Objectives of Social Media Listening
Improving Customer Service 21%
Reaching New Customers 21 %
Staying Ahead of Competition 15 %
Managing Online Reputation 14 %
Identifying Business Opportunities 12 %
Understanding Customer Sentiment 10 %
Monitoring Industry Influencers 8 %
Main objectives of Social Media Listening - Clutch
SOCIAL MEDIA LISTENING
Unpin Video
Peg Murphy

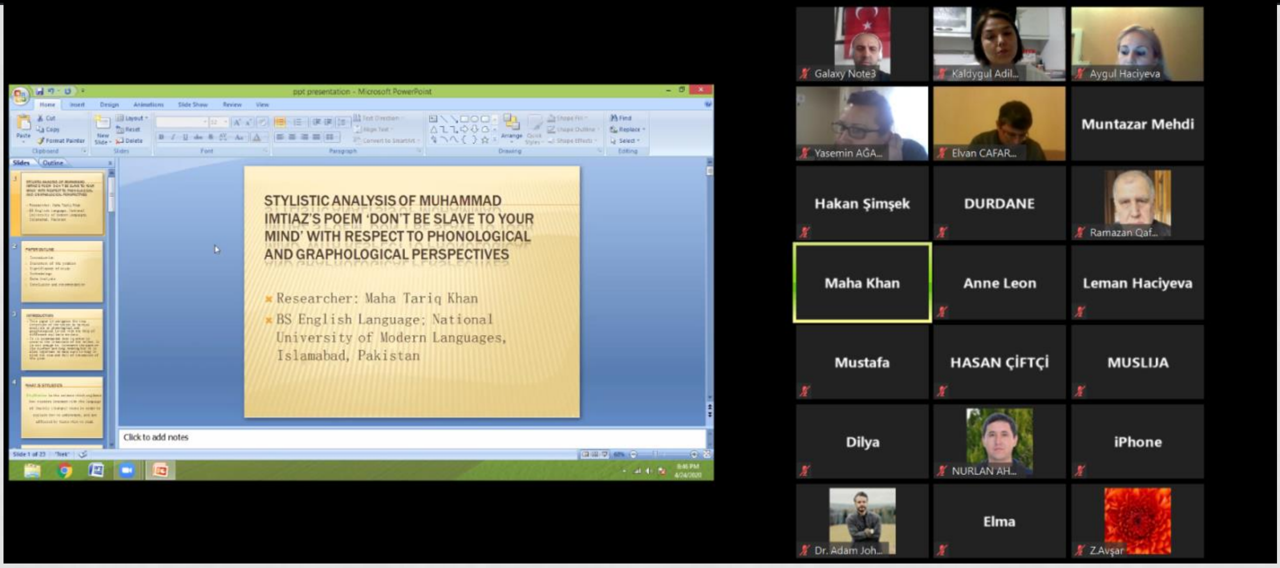
STYLISTIC ANALYSIS OF MUHAMMAD IMTIAZ'S POEM 'DON'T BE SLAVE TO YOUR MIND' WITH RESPECT TO PHONOLOGICAL AND GRAPHOLOGICAL PERSPECTIVES
Researcher: Maha Tariq Khan
BS English Language; National University of Modern Languages, Islamabad, Pakistan
Click to add notes
Galaxy Note3
Kaldygul Adil...
Aygul Haciyeva
Yasemin AGA...
Elvan CAFAR...
Muntazar Mehdi
Hakan Şimşek
DURDANE
Ramazan Qaf...
Maha Khan
Anne Leon
Leman Haciyeva
Mustafa
HASAN ÇİFTÇİ
MUSLIJA
Dilya
NURLAN AH...
iPhone
Dr. Adam Joh...
Elma
Z.Avşar

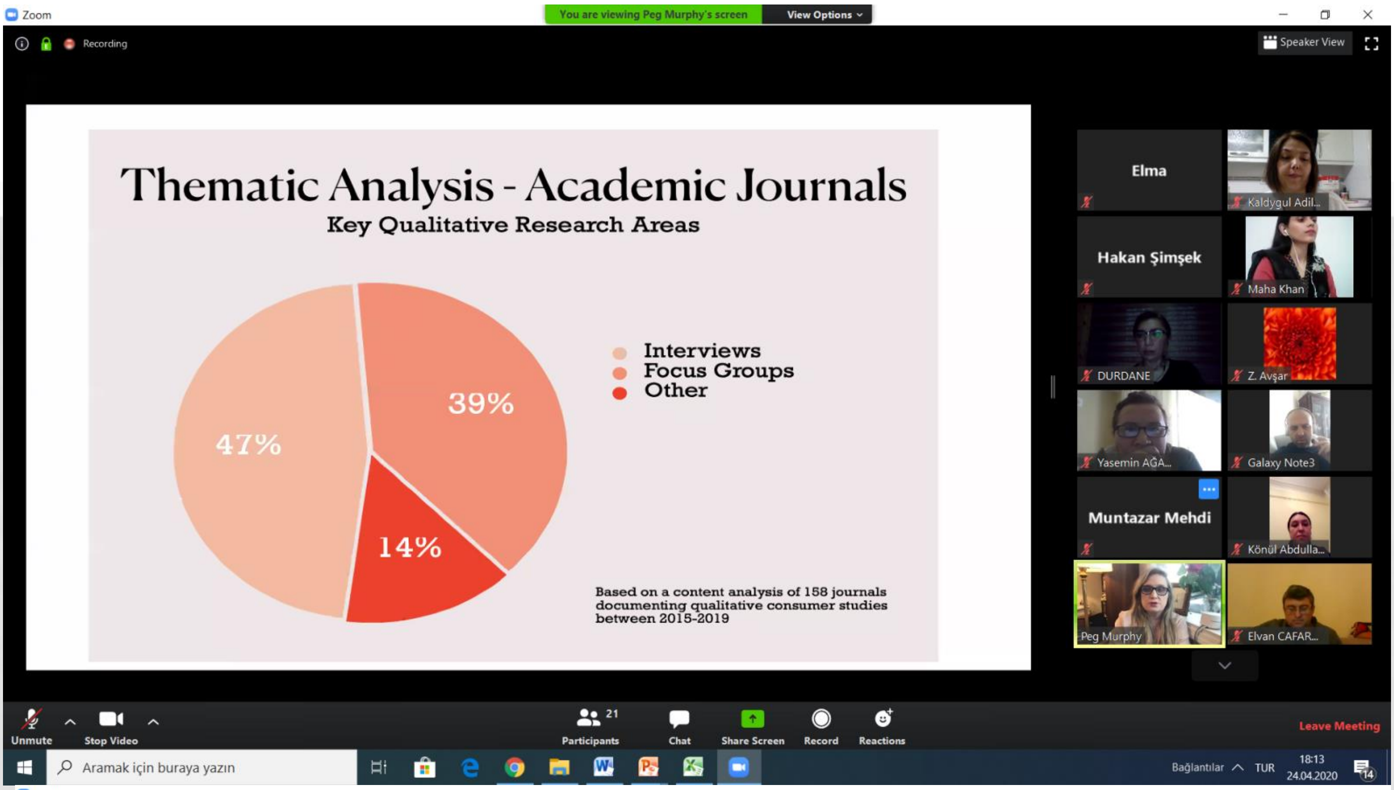
Zoom
You are viewing Peg Murphy's screen
View Options
Recording
Speaker View
Thematic Analysis - Academic Journals
Key Qualitative Research Areas
Interviews
Focus Groups
Other
47%
39%
14%
Based on a content analysis of 158 journals documenting qualitative consumer studies between 2015-2019
Elma
Hakan Şimşek
Maha Khan
DURDANE
Z. Avşar
Galaxy Note3
Muntazar Mehdi
Peg Murphy
Unmute
Stop Video
Participants
Chat
Share Screen
Record
Reactions
Leave Meeting
Aramak için buraya yazın
Bağlantılar
TUR
18:13
24.04.2020

Zoom
Recording
DIGITAL BLOGGING
Modern journaling or diary work.
CONSUMER TECHNIQUE 2
Elma
Hakan Şimşek
Maha Khan
DURDANE
Z. Avşar
Muntazar Mehdi
Peg Murphy
Galaxy Note3
Aramak için buraya yazın
Bağlantılar
TUR
18:17
24.04.2020

2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES
April 23-25, 2020 Manhattan, New York City

Conference Program

Online(video) conference

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via https://zoom.us/join site, enter ID instead of "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- The presenter in each session must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

  - Make sure your computer has a microphone and is working.
  - You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to a presenter in a pdf format at the end of the conference.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Zoom Connection Details

Topic: Time: 08.00- 14.00 (Azerbaijan time:16.00- 22.00) / Date: 24.04.2020 / 2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES April 23-25, 2020 Manhattan, New York

Time: Apr 24, 2020 08:00 AM Eastern Time (US and Canada)

Join Zoom Meeting

https://us02web.zoom.us/j/85994900446?pwd=bFpjdytQamZOZ29aVG5DZ2wybGxHUT09

Meeting ID: 859 9490 0446

Password: 011666

Türkçe Bilgi

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için **https://zoom.us/join** sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ♦ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ♦ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ♦ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait
- ♦ ID numarası gönderilecektir.
- ♦ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ♦ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Zoom Connection Details

Topic: Time: 08.00- 14.00 (Azerbaijan time:16.00- 22.00) / Date: 24.04.2020 / 2nd INTERNATIONAL CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES April 23-25, 2020 Manhattan, New York

Time: Apr 24, 2020 08:00 AM Eastern Time (US and Canada)

Join Zoom Meeting

https://us02web.zoom.us/j/85994900446?pwd=bFpjdytQamZOZ29aVG5DZ2wybGxHUT09

Meeting ID: 859 9490 0446

Password: 011666

ONLINE PRESENTATIONS

New York Time Zone

Date: **24.04.2020**
Time: 08.00- 11.00 Moderator**:** Assoc. Prof. **Melahat Babayeva**
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏSAS FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ FƏAL İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI **Müəllim Günel Şəmilzadə** Bakı Mühəndislik Universitesi
EXPLORING PERSONAL BRANDING FOR ENTREPRENEURS ON SOCIAL MEDIA **Dr. Abdullah A. Aldousari** Kuwait University
HISTORICAL, SOCIAL-POLITICAL AND HUMAN RELATIONS IN SOUTH CAUCASUS **Prof. Dr. Gasim Hajiyev** Azerbaijan National Academy of Sciences
IMPACT OF KNOWLEDGE INTEGRATED CAPACITY AND KNOWLEDGE MANAGEMENT PRACTICE ON ORGANIZATIONAL PERFORMANCE: MEDIATING ROLE OF INTERPERSONAL TRUST **Dr. Muhammad Arif, Professor** Bahria University, Islamabad, Pakistan
CHILDREN'S SLANG **Dr. Nagiyeva Tarana Adil** Azerbaijan State Pedagogical University
HALK MASALLARI TOPLAMA İLKELERİ **Doç.Dr.Melahat Babayeva** Azerbaijan State Pedagogical University
LİBERTARİZMİN ƏSAS IDEYALARI HAQQINDA **İlham SOLTANOV** **AMEA**
EĞITIM GÖNÜLLÜSÜNÜN GÖREVLERI **Dr. Günel Mammadova** Azerbaijan State Pedagogical University
OĞUZ GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE ARAPÇA KÖKENLİ TERİMLER **Doç. Dr. Dürdane RAHİMZADE** Moscow State Medical University

New York Time Zone | Online Presentations

Date: **24.04.2020**

Time: 11.00- 14.00

Moderator**:** Assoc. Prof. Muntazir MEHDI

CO2 EMISSIONS-GROWTH NEXUS:
MODERATING ROLE OF SHADOW ECONOMY

Elma Satrovic, PhD
Adnan Muslija
Çağ University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

CREATIVE RESEARCH: BEYOND TYPICAL FOCUS GROUPS, GETTING CONSUMERS TO DIG DEEP

Associate Professor Margaret (Peg) A. Murphy
Columbia College Chicago

CHANGING THE ERA OF ATATÜRK IN TURKEY AND GREECE RELATIONS PARADIGM: CONFLICT OF DIPLOMACY

Dr. Derya Çini Şimşek
Baskent University, Department of Radio, Television and Cinema, Faculty of Communication, Ankara, Turkey

GENDER PAY GAP AS A
CHALLENGE OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY –
A CASE STUDY OF POLAND

Agata Gomolka
Jagiellonian University in Krakow, Poland

STYLISTIC ANALYSIS OF THE MUHAMMAD
IMTIAZ'S POEM 'DON'T BE SLAVE TO YOUR MIND' WITH RESPECT TO PHONOLOGICAL AND GRAPHOLOGICAL PERSPECTIVES

Assistant Professor Muntazar Mehdi
Maha Tariq Khan
Namra Shahid
National University of Modern Language, Islamabad, Pakistan

SOLVING COVID-19 PROBLEM

Laman Hajiyeva
I.M.Sechenov First Moscow State Medical University

TRADITIONAL FOOD AMONG THE KADAZANDUSUN: CULTURAL IDENTITY PRESERVATION, COMMERCIALIZATION AND NUTRIENT INFORMATION

Dr. Halina Sendera Mohd Yakin
Universiti Malaysia Sabah

ON A FINDING OF THE BOUNDARY FUNCION IN THE MIXED PROBLEM FOR THE HYPERBOLIC EQUATION

PhD,Ass.Prof. Idrak Askerov
Lankaran State University, Lankaran Azerbaijan

PHRASEOLOGY OF THE LAGUAGE OF "DIVAN" BY RUHI BAGHDADI

Assoc. Prof. Aygul HACIYEVA
Azerbaijan National Academy of Sciences

New York Time Zone

Date: **25.04.2020**

Time: **9^{30}**- 11.00

Moderator**:** Assoc. Prof. Muntazir MEHDI

TRAINING DIFFICULTIES THAT APPEARING DUE TO NOT CONSIDERING TEMPERAMENT TYPES OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Narmin Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University,
Department of Pedagogical Psychology

TÜRK QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA SINAQ MOTİVİ VƏ SINAQ NÖVLƏRİNİN ELMİ KONSEPTUAL SXEMİ

Dr. Xalidə Mete
AMEA

LITERARY APPROACH TO OPINION PARALELLISM OF J.W.GOETHE AND A.HUSSEINZADEH (ON THE BASIS OF ATTITUDE TOWARDS THE WORK "FAUST" PUBLISHED IN "FUYUZAT" JOURNAL)

Inji Naghiyeva Sameddin
Baku Engineering University

THEORETICAL BASIS OF THE FACTORS AFFECTING FAMILY RELATIONS

Philosophia Doctor Student
Musayeva Zülfiyyə
Azerbaijan State Pedagogical University

Производная эволюционного уравнения для возмущения границы двухслойной вязкой жидкости между двумя горизонтальными пластинами

Dr.Ainura Khudieva
Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Mühendisliği Üniversitesi

Нестационарные волны, вызванные воздействием силы по нормали к поверхности двухслойной жидкости, формулировка проблемы и упрощение исходных уравнений

Dr.Ainura Khudieva
Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Mühendisliği Üniversitesi

AUTHOR	ORAL PRESENTATION	ID no	Page
Доктор Айнура ХУДИЕВА	Нестационарные волны, вызванные воздействием силы по нормали к поверхности двухслойной жидкости, формулировка проблемы и упрощение исходных уравнений.	267	1
Доктор Айнура ХУДИЕВА	АПроизводная эволюционного уравнения для возмущения границы двухслойной вязкой жидкости между двумя горизонтальными пластинами	268	5
Dr. Nagiyeva Tarana Adil	CHILDREN'S SLANG	269	9
Prof. Dr. Gasim Hajiyev	HISTORICAL, SOCIAL-POLITICAL AND HUMAN RELATIONS IN SOUTH CAUCASUS	270	15
Günel Şəmilzadə,Teacher	WAYS OF USING TRADITIONAL AND INTERACTIVE METHODS IN TEACHING MAIN SUBJECTS IN PRIMARY SCHOOLS	271	20

Inji Naghiyeva Sameddin	ITERARY APPROACH TO OPINION PARALELLISM OF J.W.GOETHE AND A.HUSSEINZADEH (ON THE BASIS OF ATTITUDE TOWARDS THE WORK "FAUST" PUBLISHED IN "FUYUZAT" JOURNAL)	258	27
Laman Hajiyeva	SOLVING COVID-19 PROBLEM	259	33
Assistant Professor Muntazar Mehdi Maha Tariq Khan Namra Shahid	STYLISTIC ANALYSIS OF THE MUHAMMAD IMTIAZ'S POEM 'DON'T BE SLAVE TO YOUR MIND' WITH RESPECT TO PHONOLOGICAL AND GRAPHOLOGICAL PERSPECTIVES	227	42
Musayeva Zülfiyyə,PhD	THEORETICAL BASIS OF THE FACTORS AFFECTING FAMILY RELATIONS	266	53
Narmin Abdullayeva,PhD	TRAINING DIFFICULTIES THAT APPEARING DUE TO NOT CONSIDERING TEMPERAMENT TYPES OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN	260	60
Khalida Mete.PhD	THE TRIAL MOTIF IN TURKISH HEROIC SAQAS AND SCIENTIFIC KONCEPTUAL SCHEME OF TRIAL TYPES	265	68

Нестационарные волны, вызванные воздействием силы по нормали к поверхности двухслойной жидкости, формулировка проблемы и упрощение исходных уравнений.

Доктор философских наук по математике А.И.Худиева
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет Баку, Азербайджан ,ул. Айны Султановой, 5.

Ключевые слова: потенциалы скоростей, нелинейные волны, капиллярные волны, потенциалы скоростей
Key words: velocity potentials, nonlinear waves, capillary waves, velocity potentials

Абстракт: Описание преобразования длинных нелинейных волн на двухслойной поверхности из-за диссипации приведено в [1]. Аналитически показано, что двухслойный поток Пуазейля устойчив по широкому диапазону параметров [2-3] и была экспериментально продемонстрированна стабильность потока к возмущению поверхности от турбулентности [4].

Abstract: A description of the transformation of long nonlinear waves on a two-layer surface due to dissipation is given in [1]. It has been analytically shown that the two-layer Poiseuille flow is stable over a wide range of parameters [2-3] and the stability of the flow to surface perturbation from turbulence has been experimentally demonstrated [4].

Постановка задачи. Пусть границы слоев двух несжимаемых и несмешивающихся стратифицированных жидкостей, ограниченных твердым покрытием $z = h_1$ и основанием $z = -h_2$ возбуждаются на поверхности $z = 0$. Будем рассматривать задачу о возбуждении гравитационных капиллярных волн при действии нормальной к поверхности нагрузки.

Сформулируем граничные условия на поверхности, покрытии и основании

$$\rho_2 \frac{\partial \varphi_2}{\partial t} - \rho_1 \frac{\partial \varphi_1}{\partial t} + (\rho_2 - \rho_1) g \eta = \sigma \frac{\partial^2 \eta}{\partial x^2} + f(x,t),$$

$$\frac{\partial \varphi_1}{\partial z} = \frac{\partial \varphi_2}{\partial z} = \frac{\partial \eta}{\partial t}, \quad z = \eta(x,t)$$

$$\frac{\partial \varphi_1}{\partial z} = 0, z = h_1, \frac{\partial \varphi_2}{\partial z} = 0, z = -h_2,$$

то есть условие скачка капиллярного давления и кинематические условия на этой поверхности, условия непроницаемости на покрытии и основании, где $f(x,t)$ - нормальная нагрузка, приложенная к поверхности, ρ_1 - плотность жидкости, φ_i - потенциалы скоростей, g - ускорение свободного падения, σ - коэффициент поверхностного натяжения, $\eta(x,t)$ - возмущение границы.

Потенциалы φ_i должны удовлетворять двумерному уравнению Лапласа в каждом слое

$$\frac{\partial^2 \varphi_i}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \varphi_i}{\partial z^2} = 0, \quad i = 1,2$$

Применяя интегральное преобразование Фурье относительно x в уравнении и используя условие демпфирования φ_i в бесконечности, мы получим линейное дифференциальное уравнение второго порядка

$$\frac{\partial^2 \overline{\varphi_i}}{\partial z^2} - k^2 \overline{\varphi_i} = 0 \quad , \quad \overline{\varphi}_i(k,z,t) = \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x,z,t) e^{-ikx} dx$$

Решения уравнений при граничных условиях имеют вид:

$$\overline{\varphi}_1 = -\frac{ch[|k|(z-h_1)]}{|k| sh(|k| h_1)} \cdot \frac{d\overline{\eta}(k,t)}{dt} ,$$

$$\overline{\varphi}_2 = -\frac{ch[|k|(z+h_2)]}{|k| sh(|k| h_2)} \cdot \frac{d\overline{\eta}(k,t)}{dt}$$

Применение полного пространственно временного преобразования Фурье

$$\overline{\eta}^*(k,\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} \eta(x,t) e^{-(kx+\omega t)} dxdt$$

приводит к следующему результату:

$$\overline{\eta}^* = \frac{\overline{f}^*(k,\omega)}{\Phi(k,\omega)} , \quad \Phi(k,\omega) = g(\rho_2 - \rho_1) + k^2\sigma - \frac{\omega^2}{|k|} \cdot [\rho_2 cth(|k| h_2) + \rho_1 cth(|k| h_1)]$$

Используя теорему обратного преобразования Фурье, мы получаем:

$$\eta(x,t) = \left(\frac{1}{2\pi}\right)^2 \int_{-\infty}^{\infty}\int_{-\infty}^{\infty} \frac{\overline{f}^*(k,\omega) e^{i(kx+\omega t)}}{\Phi(k,\omega)} dkd\omega$$

$$\varphi_1(x,z,t) = \left(\frac{1}{2\pi}\right)^2 \int_{-\infty}^{\infty}\int_{-\infty}^{\infty} \frac{\omega ch[|k|(z-h_1)] \overline{\eta}^*(k,\omega) e^{i(kx+\omega t)}}{|k| sh(|k| h_2)} dkd\omega$$

$$\varphi_2(x,z,t) = -\left(\frac{1}{2\pi}\right)^2 \int_{-\infty}^{\infty}\int_{-\infty}^{\infty} \frac{ch[|k|(z+h_2)] \overline{\eta}^*(k,\omega) e^{i(kx+\omega t)}}{|k| sh(|k| h_1)} dkd\omega$$

Предположим, что вначале поверхность была в состояние покоя и была приведена в колебание мгновенным импульсом p_0, т.е. $f(x,t) = p_0 \delta(x)\delta(t)$. Здесь $\delta(x)$ - импульсная функция, равная нулю всюду, кроме начала координат, $\delta(t)$ - импульсная функция, равная нулю для всех $t \neq 0$. Тогда $\overline{f}^*(k,\omega) = p_0$, $[p_0] = N \sec/m$. Если мы рассматриваем случай, когда длина волны λ значительно больше, но амплитуда возмущения η_0 значительно меньше равновесной глубины слоев h_i, то мы получим выражение для линейной теории мелкой воды $(|k| h_i << 1)$

$$\Phi(k,\omega) = gk^2(\rho_2 - \rho_1) + k^4\sigma - \omega^2 \left(\frac{\rho_2}{h_2} + \frac{\rho_1}{h_1}\right)$$

Принимая во внимание паритет подинтегральной функции относительно ω, мы приведем этот интеграл к виду

$$\eta(x,t) = \frac{p_0}{(2\pi)^2} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx} k^2 \left(\int_0^{\infty} \frac{e^{i\omega t} d\omega}{\Phi(k,\omega)} + \int_0^{\infty} \frac{e^{-i\omega t} d\omega}{\Phi(k,\omega)} \right) dk$$

В рассмотренной области $\omega > 0$ полином имеет только один действительный корень

$$\omega_1 = \left(\frac{h_1 h_2 [\sigma k^2 + (\rho_2 - \rho_1) g]}{\rho_2 h_1 + \rho_1 h_2} \right)^{1/2} \cdot |k|$$

Здесь ω_1 находится в первой четверти и мы возьмем интеграл на полукруге вокруг этого полюса. Интегрируя вдоль окружности в первой четверти, первый интеграл будет стремится к нулю при $t \to \infty$ с тех пор, когда в верхней полуплоскости у индекса $i\omega t$ будет отрицательная действительная часть.

Для вычисления второго интеграла мы деформируем путь интегрирования, так, чтобы полукруг был на низкой полуплоскости.

Известно, что при переходе контура интегрирования через полюс мы добавляем член, который равен вычету подынтегральной функции в этом полюсе. Таким образом, интеграл по более низкому полукругу стремится к нулю для больших значений l и посредством мгновенной силы возмущение поверхности будет иметь вид:

$$\eta(x,t) = -\frac{ih_1h_2p_0}{8\pi(\rho_2h_1+\rho_1h_2)}\int_{-\infty}^{\infty}\frac{c^{-i\omega t}c^{ikx}k^2dk}{\omega_1}$$

Используя особенности функции $\omega_1(k)$, мы преобразуем интеграл к виду

$$\eta(x,t) = -\frac{p_0}{8\pi}\frac{\sqrt{h_1h_2}}{(\rho_2h_1+\rho_1h_2)^{1/2}}\left[\int_0^{\infty}\frac{k\sin(\omega_1t+kx)dk}{\sqrt{\sigma k^2+(\rho_2-\rho_1)g}}+\int_0^{\infty}\frac{k\sin(\omega_1t-kx)dk}{\sqrt{\sigma k^2+(\rho_2-\rho_1)g}}\right]$$

Интеграл расходится, вот почему в мелкой двухслойной воде поверхность, возмущенная в точке мгновенным импульсом будет неустойчива.

Для больших глубин $\left(|k|h_i >> 1, cth(|k|h_i)\approx 1\right)$ интеграл имеет вид:

$$\eta(x,t) = -\frac{p_0}{4\pi}\frac{1}{(\rho_2+\rho_1)^{1/2}}\left[\int_0^{\infty}\frac{\sqrt{k}\sin(\omega_1t+kx)dk}{\sqrt{\sigma k^2+(\rho_2-\rho_1)g}}+\int_0^{\infty}\frac{\sqrt{k}\sin(\omega_1t-kx)dk}{\sqrt{\sigma k^2+(\rho_2-\rho_1)g}}\right]$$

где

$$\omega_1 = \left(\frac{\left[\sigma k^2+(\rho_2-\rho_1)g\right]}{\rho_2+\rho_1}\cdot k\right)^{1/2}$$

Интеграл сходится, вот почему верхняя поверхность двухслойной жидкости будет устойчивой.

Пусть сконцентрированная нагрузка p_0 движется на поверхности в направлении оси x постоянной скоростью и $f(x,t) = p_0\delta(x-vt)$. Тогда уравнение и граничные условия в переменных $\xi = (x-vt)$ будут написаны в следующей форме

$$\frac{\partial^2\varphi_i}{\partial\xi^2}+\frac{\partial^2\varphi_i}{\partial z^2}=0$$

$$v\left(\rho_1\frac{\partial\varphi_1}{\partial\xi}-\rho_2\frac{\partial\varphi_2}{\partial\xi}\right)+(\rho_2-\rho_1)g\eta-\sigma\frac{\partial^2\eta}{\partial\xi^2}=p_0\delta(\xi)$$

$$\frac{\partial\varphi_1}{\partial z}=\frac{\partial\varphi_2}{\partial z}=-v\frac{\partial\eta}{\partial\xi}$$

Задача решена с помощью интегрального преобразования Фурье относительно переменной ξ. Возмущения поверхности и потенциалы скоростей жидкости в изображениях будут иметь вид:

$$\bar{\eta}(k)=\frac{p_0}{F(k)},$$

$$\varphi_1(z,k) = \frac{p_0}{F(k)} \cdot \frac{ivkch\left[|k|(z-h_1)\right]}{|k|sh(|k|h_1)}, \quad \varphi_2(z,k) = -\frac{p_0}{F(k)} \cdot \frac{ivkch\left[|k|(z+h_2)\right]}{|k|sh(|k|h_2)}$$

где

$$F(k) = g(\rho_2 - \rho_1) + k^2\sigma - \frac{k^2v^2}{|k|} \cdot \left[\rho_1 cth(|k|h_1) + \rho_2 cth(|k|h_2)\right]$$

После применения обратного преобразования, мы получаем

$$\eta = \frac{p_0}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{ik(x-vt)}}{F(k)}dk$$

$$\varphi_1 = \frac{ivp_0}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty} \frac{kch\left[|k|(z-h_1)\right]e^{ik(x-vt)}}{|k|F(k)sh(|k|h_1)}dk, \quad \varphi_2 = -\frac{ivp_0}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty} \frac{kch\left[|k|(z+h_2)\right]e^{ik(x-vt)}}{|k|F(k)sh(|k|h_2)}dk$$

Таким образом, критическая скорость перемещения нагрузки является только функцией плотностей и зависит от поверхностного натяжения σ. На границе глубокой воды скорость не зависит от глубины и определяется плотностями ρ_i и поверхностным натяжением σ. Мгновенная скорость нагрузки формирует природу возмущений поверхности, величины которой определяются параметрами задачи. . Получены различные уравнения для описания возмущений поверхности жидкости с учетом закона изменения сконцентрированного груза и силы поверхностного натяжения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архипов Д.Г., Хабахпашев Г.А. Моделирование длинных волн на поверхности горизонтального потока двухслойного вязкого потока в канале. Механика жидкости и газа, 2005, № l, стр. 143-158.
2. Hooper A.P., Grimshaw R. Nonlinear instability at the interface between two viscous fluid. J Phys. Fluid, 1985, v.28, Nol, pp.37-45.
3. Khudiyeva A.I., Propagation of long wave disturbances in vicious fluid with free boundary// Journal of Maritime Transport and Engineering Latvia,2014, Volume 3, № 2,p.16-23
4. Kao T.W., Park C. Experimental integration of the stability of channel flow. Pt. 2, Two-layered co-current flow in a rectangular channel. J. Fluid. Mech., 1972, v.52, Pt.3, pp.401-423.

АПроизводная эволюционного уравнения для возмущения границы двухслойной вязкой жидкости между двумя горизонтальными пластинами

Доктор философских наук по математике А.И.Худиева
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет Баку,
Азербайджан ,ул. Айны Султановой, 5.

Ключевые слова: нелинейные волны, нелинейные возмущения, малосжимаемой стратифицированной жидкость.

Key words: nonlinear waves, nonlinear disturbances, low compressible stratified fluid.

Абстракт: описана динамика линейных возмущений в потоке малосжимаемой стратифицированной жидкости с постоянным горизонтальным сдвигом, используя немодальный анализ. Показано, что согласно значению мы можем разделить вихрение возмущений в потенциальном сдвиговом течении на два класса: быстро колеблющиеся возмущения с нулевым потенциальным вихрением волны и медленные вихревые возмущения с отличным от нуля потенциальным вихрением.

Abstract: The dynamics of linear perturbations in a low compressible stratified fluid flow with a constant horizontal shift is described using a non-modal analysis. It is shown that, according to the value, we can divide the vortex of perturbations in a potential shear flow into two classes: rapidly oscillating perturbations with zero potential wave vortex and slow vortex perturbations with nonzero potential vortex.

Постановка задачи. Пусть в стационарном потоке поверхности двух стратифицированных несжимаемых жидкостей, ограниченных твердыми горизонтальными пластинами существует плоскость $(z=0)$. Эволюция возмущенной поверхности описывается зависимостью $\eta=\eta(x,t)$.

$$\frac{\partial\eta}{\partial t}+\frac{\partial\left(h_{l\eta}\langle u_l\rangle\right)}{\partial x}+u_{0l}\frac{\partial\eta}{\partial z}=0,$$

$$(-1)^l\frac{\partial\left(h_{l\eta}\langle u_l\rangle\right)}{\partial t}-u_{0l}\frac{A_l h_l}{3}\left(h_l+(-1)^l\eta\right)\frac{D\eta}{D_l t}+(-1)^l h_{l\eta}\frac{\partial P_{l\eta}}{\partial x}+$$

$$+(-1)^l h_l\frac{\partial}{\partial x}\left(\langle u_l^2\rangle+(-1)^l\frac{h_l}{3}\frac{\partial}{\partial t}\left(\frac{D\eta}{D_{0l}t}\right)\right)+$$

$$u_{0l}\frac{h_l^2}{4}\left(1+\frac{A_l}{5}h_l^2\right)\frac{\partial^2}{\partial x^2}\left(\frac{D\eta}{D_{0l}t}\right)=\frac{\tau_l(\eta)-\tau_l(\theta_l)}{\rho_l}$$

где $\tau_l=\rho_l v_l\partial u_l/\partial z$, $\theta_l=-(-1)^l h_l$.

Если мы продифференцируем уравнение относительно t, относительно x и вычитаем последнее из первого, мы исключим усредненные скорости из линейных членов

$$\frac{\partial^2\eta}{\partial t^2}+u_{0l}\left(1+\frac{A_l h_l^2}{3}\right)\frac{\partial^2\eta}{\partial t\partial x}-(-1)^l\left(g-(-1)^l u_{0l}^2\frac{A_l h_l}{3}\right)\frac{\partial^2\eta}{\partial x^2}+$$

$$+(-1)^l u_{0l}\frac{2A_l h_l}{3}\frac{\partial}{\partial x}\left(\eta\frac{\partial\eta}{\partial t}\right)-(-1)^l\left(g-(-1)^l u_{0l}^2\frac{A_l h_l}{3}\right)\frac{\partial}{\partial x}\left(\eta\frac{\partial\eta}{\partial t}\right)-$$

$$-(-1)^l\frac{h_l}{\rho_l}\frac{\partial^2 P_{ll}}{\partial x^2}-(-1)^l h_l\frac{\partial\langle u_l^2\rangle}{\partial x^2}-\frac{h_l^2}{3}\frac{\partial^4\eta}{\partial t^2\partial x^2}-u_{0l}h_l^2\left(\frac{7}{12}+\frac{A_l h_l^2}{20}\right)\frac{\partial^4\eta}{\partial t\partial x^3}-$$

$$-\frac{u_{0l}^2 h_l^2}{4}\left(1+\frac{A_l h_l^2}{5}\right)\frac{\partial^4\eta}{\partial x^4}=\frac{1}{\rho_l}\frac{\partial}{\partial x}\left[\tau_l(\theta_l)-\tau_l(\eta)\right]$$

Чтобы исключить давление на поверхность, умножим уравнение для $l=1$ на $\rho_1 h_2$ и $l=2$ на $\rho_2 h_1$ и просуммируем их

$$\frac{\partial^2\eta}{\partial t^2}+R_1\frac{\partial^2\eta}{\partial t\partial x}-R_2\frac{\partial^2\eta}{\partial x^2}-S_1\frac{\partial}{\partial x}\left(\eta\frac{\partial\eta}{\partial t}\right)-\alpha_1\frac{\partial}{\partial x}\left(\eta\frac{\partial\eta}{\partial x}\right)-$$

$$-R_4\frac{\partial^4\eta}{\partial t^2\partial x^2}-R_5\frac{\partial^4\eta}{\partial t\partial x^3}-R_6\frac{\partial^4\eta}{\partial x^4}+\frac{h_1h_2}{\gamma}\left(\rho_1\frac{\partial^2\langle u_1^2\rangle}{\partial x^2}-\rho_2\frac{\partial^2\langle u_2^2\rangle}{\partial x^2}\right)=$$

$$=\frac{1}{\gamma}\left(h_2\frac{\partial\tau_1(h_1)}{\partial x}+h_1\frac{\partial\tau_2(-h_2)}{\partial x}-(h_1+h_2)\frac{\partial\tau_2(\eta)}{\partial x}\right),$$

где

$$\gamma=\rho_1h_2+\rho_2h_1,\; S_1=u_0\frac{2h_1h_2}{3\gamma}(\rho_1A_1-\rho_2A_2)$$

$$\alpha_1=g+u_0^2\frac{2h_1h_2}{3\gamma}(\rho_1A_1-\rho_2A_2)$$

$$R_1=u_0\left[1+\frac{h_1h_2}{3\gamma}(\rho_1h_1A_1+\rho_2h_2A_2)\right]$$

$$R_2=c_0^2-u_0^2\left[\frac{h_1h_2}{3\gamma}(\rho_1h_1A_1+\rho_2h_2A_2)\right],\; R_4=\frac{h_1h_2(\rho_1h_1+\rho_2h_2)}{3\gamma}$$

$$R_5=u_0\frac{h_1h_2}{4\gamma}\left[\frac{7}{3}(\rho_1h_1+\rho_2h_2)+\frac{1}{5}(\rho_1h_1^3A_1+\rho_2h_2^3A_2)\right],$$

$$R_6=\frac{h_1h_2}{4\gamma}\left\{u_0^2\left[(\rho_1h_1+\rho_2h_2)+\frac{1}{5}(\rho_1h_1^3A_1+\rho_2h_2^3A_2)\right]-4\sigma\right\},$$

$$c_0^2=\frac{2h_1h_2(\rho_2-\rho_1)g}{\rho_1h_2+\rho_2h_1}$$

Теперь рассмотрим квазистационарное условие для распространения волны. Принято, что волновой оператор

$$\frac{\partial^2\eta}{\partial t^2}+R_1\frac{\partial^2\eta}{\partial t\partial x}-R_2\frac{\partial^2\eta}{\partial x^2}=0$$

является основным в уравнении который позволяет определить фазовую скорость линейных волн

$$c^2-u_0(1+m)c-\left(c_0^2-u_0^2m\right)=0$$

$$m=\frac{(\nu_1h_2+\nu_2h_1)(\mu_1h_2+\mu_2h_1)}{3\nu_1\nu_2H(\rho_1h_2+\rho_2h_1)},\; \nu_1=\frac{\mu_l}{\rho_l}$$

Следовательно, из этого следует, что благоприятный поток увеличивается, но антипоток уменьшает фазовую скорость волн. Зависимость c от u_0 показана на рис. 1.1. Из рисунка видно, что скорость почти линейно зависит от стационарного потока.

Пусть возмущения распространяются вдоль положительного направления оси x. Тогда мы можем принять, что $\partial/\partial t=-c\partial/\partial x$ и в этом случае из уравнения получаем

$$\langle u_l \rangle = \frac{c - u_0}{h_l}\eta$$

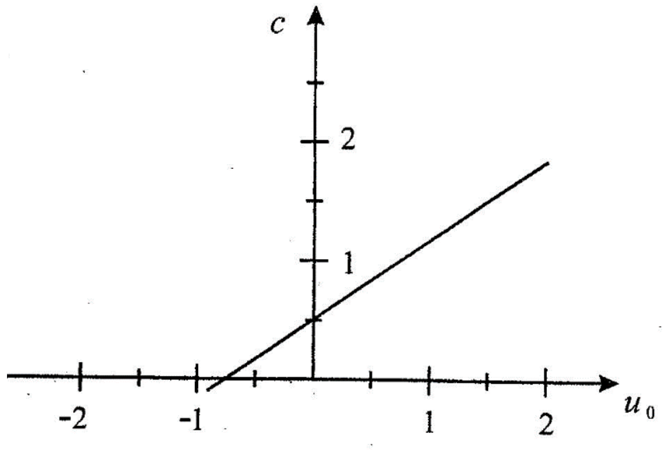

Рис. 1.1. Зависимость скорости c от стационарного потока u_0.

Из уравнения мы находим тангенциальные напряжения на поверхность жидкостей

$$\tau_{1\eta} = \tau_{2\eta} = -\mu_l \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial \eta}{\partial t} + u_0 \frac{\partial \eta}{\partial x}\right)$$

Воспользуемся известным соотношением гидравлики для тангенциальных усилий на стенах пластин

$$\tau_l(h_l) = C(\Lambda_l)\rho_l \langle u_l^2 \rangle = C(\Lambda_l)\rho_l \frac{(c - u_0)^2}{h_l^2}\eta^2,$$

где Λ_l - коэффициенты сопротивления в соотношении Дарси-Веисбаха для потери трения. Зная грубость пластин и условия потока, мы можем всегда устанавливать величину и порядок $C(\Lambda_l)$.

Тогда мы получаем искомое эволюционное уравнение

$$\frac{\partial^2 \eta}{\partial t^2} + R_1 \frac{\partial^2 \eta}{\partial t \partial x} - R_2 \frac{\partial^2 \eta}{\partial x^2} - S_1 \frac{\partial}{\partial x}\left(\eta \frac{\partial \eta}{\partial t}\right) - S_2 \frac{\partial}{\partial x}\left(\eta \frac{\partial \eta}{\partial x}\right) -$$

$$- \frac{\partial^2}{\partial x^2}\left[R_3\left(\frac{\partial}{\partial t} + u_0 \frac{\partial}{\partial x}\right) + R_4 \frac{\partial^2}{\partial t^2} + R_5 \frac{\partial^2}{\partial t \partial x} + R_6 \frac{\partial^2}{\partial x^2}\right]\eta - S_3 \frac{\partial \eta^2}{\partial x^2} = 0$$

где

$$R_3 = \mu_1 \frac{H}{\gamma},\ S_2 = \alpha_1 - \frac{2(c - u_0)^2}{\gamma h_1 h_2}\left(\rho_1 h_2^2 - \rho_2 h_1^2\right)$$

$$S_3 = \frac{(c - u_0)^2}{\gamma}\left[C(\Lambda_1)\rho_1 \frac{h_2}{h_1^2} + C_2(\Lambda_2)\rho_2 \frac{h_1}{h_2^2}\right]$$

Использование $\partial / \partial x = -c^{-1}\partial / \partial t$ в этом соотношении позволяет разложить на множители уравнение и после однократного интегрирования по t мы приходим к модельному уравнению
где

$$\frac{\partial \eta}{\partial t} + c\frac{\partial \eta}{\partial x} + S\eta \frac{\partial \eta}{\partial x} - R_0 \frac{\partial^2 \eta}{\partial x^2} + R\frac{\partial^3 \eta}{\partial x^3} + S_0 \eta^2 = 0$$

$$S=\frac{S_2}{c}-S_1=\frac{g}{c}-u_0\left(1-\frac{u_0}{c}\right)\frac{2h_1h_2}{3\gamma}\left(\rho_1A_1-\rho_2A_2\right)+$$

$$+\frac{c}{\gamma}\left(1-\frac{u_0}{c}\right)^2\left(\rho_2h_1^2-\rho_1h_2^2\right);\ R_0=\frac{\mu_1H}{\gamma}\left(1-\frac{u_0}{c}\right);$$

$$R=cR_4-R_5+R_6/c=\frac{h_1h_2\left(\rho_1h_1+\rho_2h_2\right)c}{\gamma}\left(\frac{1}{3}-\frac{7u_0}{12c}+\frac{u_0^2}{4c^2}\right)-$$

$$-\frac{h_1h_2}{\gamma c}\sigma-u_0\left(1-\frac{u_0}{c}\right)\frac{h_1h_2}{20\gamma}\left(\rho_1h_1^3A_1+\rho_2h_2^3A_2\right);$$

$$S_0=\frac{S_3}{c}=\frac{c}{\gamma h_1^2h_2^2}\left(1-\frac{u_0}{c}\right)\left[C(\Lambda_1)\rho_1h_2^3+C_2(\Lambda_2)\rho_2h_1^3\right]$$

Сделав замену $\varphi=s\eta$ и воспользовавшись системой координат $t=t$, $=x-ct$, движущуюся со скоростью звука мы преобразуем

$$\frac{\partial\varphi}{\partial t}+\varphi\frac{\partial\varphi}{\partial X}-R_0\frac{\partial^2\varphi}{\partial X^2}+R\frac{\partial^3\varphi}{\partial X^3}+\frac{S_0}{S}\varphi^2=0$$

Для $u_0<c$ последний член этого уравнения выражает эффект диссипации. Если мы не будем учитывать диссипативные потери, возникающие при нестационарном трении на границах пластин $S_0=0$, то в последний член равен нулю.

В двухслойной идеальной жидкости нелинейные возмущения границы определяются из уравнения Кортервега-де Вриза, где учитывается вклад дисперсии и нелинейности

ЛИТЕРАТУРА

1. Архипов Д.Г., Хабахпашев Г.А. Моделирование длинных волн на поверхности горизонтального потока двухслойного вязкого потока в канале. Механика жидкости и газа, 2005, № l, стр. 143-158.
2. Хейсин Л.Е. Динамика ледяной корки. Ленинград, Гидрометоиздат, 1967, 216 стр.
3. Чесноков А.А. О распространении длинноволновых возмущений в двухслойной завихренной жидкости со свободной границей. Прикладная Механика и Техническая Физика, т. 45, № 2, стр. 99-110, 2004.
4. Черкезов Л.В. Гидродинамика волн. Киев: "Наукова думка", 1980, стр.260
5. Градштейн И.С., Рыжик И.М. Таблицы интегралов, сумм, рядов и произведений. М.: "Наука", 1971.
6. Лойцянский Л. Г. Механика жидкости и газа, 7-е издание, Дрофа, 846 стр., 2003 г.

UŞAQ ARQOSU

Dr. Təranə NAĞIYEVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Giriş

Korporativ danışıqlar içərisində ailə arqoları da xüsusi yer tutur. Bu arqolar hətta ən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ailələrin danışıq leksikasında özünü göstərir ki, bu da ailə daxilində müəyyən bir əşya və ya hadisəyə şərti ad verməklə yaranır və çox vaxt da həmin ailə üzvləri və bəzən də ailə ilə vaxtaşırı ünsiyyətdə olan insanlar tərəfindən anlaşılır. Və çox vaxt da həmin ailə üzvləri və bəzən də ailə ilə vaxtaşırı ünsiyyətdə olan adamlar tərəfindən anlaşılır(6, 74). Bunu nəzərə alan L.Tolstoy öz "Gənclik" kitabında yazır: "Eyni dairədə olan adamlar ailə üzvləri arasında özlərinə məxsus dil mövcud olur. Bunların hətta özlərinin yartdıqları söz və söz birləşmələri olur. Bu sözlər vasitəsilə elə məna çalarlıqları ifadə olunur ki, başqaları üçün bunlar anlaşıqsızdır" (1, 56). Ailə arqosunun tərkib hissələrindən biri də uşaq arqosudur. Bu mövzu mənim üçün çox doğmadır. Ona görə ki, biz ailədə dörd bacı və bir qardaş olmuşuq. Qardaşımdan savayı hamımızın öz əsas adımızdan başqa, ailə adlarımız da var idi. O vaxt bunun arqo olduğunu bilmirdim. Özlüyümdə buna ailə adları deyirdim. Yəni başqalarına naməlum olan, ailədə, öz aramızda işlətdiyimiz adlar. Mən-qaranquş, ikinci bacım-əzibala, üçüncü bacım-pıti, kiçik bacım-dıpbənə.Təbii ki, Azərbaycan ailələrində uşaq arqoları ailəyə görə fərqlənir. Bir ailə üçün səciyyəvi olan uşaq arqosu, digər bir ailə üçün anlaşılmaz ola bilər. Bu xüsusiyyəti nəzərə alıb deyə bilərik ki, ailə arqoları, xüsusilə də uşaq arqosu fərdi xarakter daşıyır. Təbii ki, biz bütün Azərbaycan ailələri üçün səciyyəvi olan uşaq arqolarının hamısından söhbət aça bilmərik. Bunun üçün bir-bir ailələrlə yaxından tanış olmaq, onların ailədaxili qayda-qanunlarını yaxşı bilmək lazımdır. Bu isə imkansız. Ona gorə də bu bəhsdə araşdırmalarımıza əsasən müxtəlif ailələrdə müxtəlif uşaq arqolarının işlənməsi ilə qarşılaşacağıq. (Bu mövzunu gələcəkdə genişləndirmək olar). Bu arqoların əksəriyyəti uşaqlara verilən ailə adlarından ibarətdir, bəziləri isə uşaqların öz aralarında işlənən gizli söz və ifadələri əks etdirir və yaxud da öz aralarındakı məşğuliyyət və oyunlarla bağlıdır.

Əsas:

Ona görə də ailə arqosunun tərkib hissəsi sayılan uşaq arqosunu işlənməsinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ailə tərkibində uşaqlara verilən ad arqolar;
2. Uşaqların məşğuliyyət, əyləncə əsasında yaratdığı arqolar.

1. Ailə tərkibində uşaqlara verilən ad arqolar.

Uşaqlara verilən ad arqolar həm semantikasına, həm də qrammatik-struktur xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

1.1. Semantik xüsusiyyətlərinə görə ad arqoları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq və xarakterizə etmək olar:

1.1.1. Təsviri arqolar.

Bu tərkibə daxil olan arqolar bənzədilərək, oxşadılaraq yaradılır. Bu bənzətmə əşya, heyvan və digər anlayışlar əsasında yaradılır. Təsvir əsasında yaranan uşaq arqolarını iki növə ayırmaq olar:

1.1.1.1. Rənginə görə verilən ad arqolar:

Azərbaycan ailələrində rənginə görə uşaqları fərqləndirmək ta qədimdən mövcuddur. Hətta qədimdə insanlara ad verilmədiyi bir vaxtda ailədə böyüklər onları müəyyən xüsusiy yətlərinə-rənginə, çəkisinə, hərəkətinə və digər cəhətlərinə görə ayırarmışlar.
Qarabala. Rənginə görə digər baçı-qardaşlardan fərqlənən, qara olan uşaqlara deyilir. Babam və nənəm danışardı ki, atama uşaqlıqda ailədə *qarabala* deyərmişlər. (Doğurdan da, atamın bacı və qardaşlarına nisbətən dərisinin rəngi qaradır). Sonralar bu ad ailənin nitqindən qohumlara, tanışlara, qonşulara da keçmişdir. *Qarabalanı da çağırın gəlsin.*
Qaraca. Rəngi qarabuğdayı uşaqlar bir çox ailələrdə qaraca arqosu ilə çağrılır. S.S.Axundo vun "Qaraca qız" hekayəsində də bunun şahidi oluruq. Hekayədə qızın adı Tutu olduğu halda **Qaraca** adlandırılır. (3, 379)
Sarı. Dərisi və saçları sarı olan uşaqlara deyilir.
Qara. Dərisi və saçları qara olan uşaqlara deyilir.
Sarıbaş. Saçları qızılı , sarı rəngdə olan oğlan və qız uşaqlarına deyilir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində uşaqlara təsviri anlayışla ad vermək antroponim lərin içərisində də xüsusi yer tutur. A.Qurbanov yazır: "Təsviri anlayışla bağlı şəxs adları. Azərbaycan antroponimik sistemindəki Gözəl, Ağca, Qaraca, Aybəniz, Qaraş, Qara, Sarı və s. bu tipli adlardandır. Bu adlar oğlan və qızın zahiri cəhəti ilə adlandırılır. Belə təsviri-deskriptiv adlar çox hallarda bu adı daşıyanın zahiri ilə uyğun gəlmir. Belə ki, Ağca deyilən qara, Gözəl adlandırılan çirkin də ola bilər və s." (5, 54-55) . Təsviri adlar türk dillərində geniş yayılmış dil hadisəsidir. Altay dilində Qarabala, Sarıbaş, Ağsaqqal və s. adlar çox işlənir. (7, 192). Lakin şəxs adlarının əksi olaraq təsviri arqolar demək olar ki, uşağın xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür.

Pasdıbaş. Saçının rəngi kürən olan oğlan və qız uşaqlarına deyilir.
Qaranquş. Qarabəniz qız uşaqlarına bir çox ailələrdə qaranquş deyilir. Qaranquş quş adıdır. Haçaquyruqlu, dar, uzun qanadlı, iti uçan köçəri quş. Qaranquş yuvası.- Qaranquşun bədən quruluşu onun çox gözəl uçma qabiliyyətinə uyğun gəlir (4, 52). Ailələrdə arqo kimi qarabəniz qız uşaqlarına *qaranquş* deyilir. Mən də uşaq olanda babam, babamın qardaşı və ailəsi məni *qaranquş* deyə çağırardılar. Bu mənim çox xoşuma gələrdi. Çünki o quşu sevirdim. Yurdumuza yazın gəlişindən xəbər verirdi. – *Qaranquş, necəsən? Ürəkdən:"Yaxşıyam",-cavabını verərdim.* Kəndimizdə bir çox ailələrdə bu arqo dərisi qara olan qız uşaqlarına verilir.
Sarıpişik. Sarı saçları və sarı dərisi olan uşaqlar bir çox ailələrdə sarıpişik deyə çağrılır. *Bütün bunların səbəbkarı sarıpişikdir, heç dinc oturmur.*
Qarapişik. Qara saçları, qara gözləri və qara dərisi olan uşaqlara deyilir. *Qarapişik evdədir, ay qonşu?.*
Qaracücə. Arıq, qara qız uşaqlarına deyilir. *Bu qaracücə də heç sözə qulaq asmır.*
Təsviri arqoların ikinci növü uşağın çəkisi ilə bağlıdır. Belə ki, çəkisinə görə digər uşaqlardan fərqlənənlər ailədə bəzən müxtəlif bənzətmə əsaslı arqolarla adlandırılırlar.

1.1.1.2. Zahiri görkəm, çəki əsasında yaranan arqolar:

Dombla. Kök, yumru uşağa deyilir. Qonşumuzda Ramilə adlı qız uşağı var idi. Baba və nənəsi ilə birlikdə yaşayırdı. Kök uşaq olduğu üçün evdə ona Dombla deyirdilər. (Lənk). Yeniyetməlik yaşına qədər o qızı Dombla adlandırdıqlarının şahidi olmuşam. – *Sara bacı, Dombla evdədir?*
Motal. Bu arqo da kök üşaqlara deyilir. Kök olmaqla yanaşı, həmçinin ağırtərpənişli uşağa deyilir(Ler.). *–Motal, bir az kənara çəkil, biz də oturaq.*
Çəyirtkə. Sısqa, çəlimsiz, arıq qız uşaqlarına deyilir.*(Ler.,Lənk.,Mas.) –Ana, Nigara niyə çəyirtkə deyirsiz?-Çünki çox arıqdır, zəifdir, üfürsən, yıxılar. Anladınmı?*

Muçəq. Arıq və zəif oğlan uşağına deyilir. *Muçəq bu gün yenə xəstələnib.*

Dıpbənə. Yekəqarın uşağa deyilir. *Dıpbənə bizim kiçik qızımızdır.*

Yemişbaş. Başı yastı olan uşaqlar bəzi ailəlrdə yemişbaş adlandırılır.

Xallı. Üzündə və bədənin müəyyən hissəsində iri xalı olan qız uşaqlarına ailədə Xallı deyilir. Bu bir çox Azərbaycan ailələri üçün xarakterik olan arqodur.

1.1.2. Əzizləmə əsasında yaranan arqolar.

Məstan. Evdə ən çox əzizlənən uşağa deyilir. Məstan adı Azərbaycan dilində pişiyə verilən xüsusi addır-zoonim kimi də işlənir. Bəzi ailələrdə əzizlənən uşağa məstan deyilir. *Bizim Məstan bu gecə qızdırmışdı, həkim çağırdıq, iynə vurdu.*

Əzibala. Bu arqonu biz ailədə yaratmışdıq. *Əziz bala* birləşməsinin birinci tərəfini ixtisar edərək düzəltmişdik. O vaxt bunun arqo olduğunu bilmirdim. Əslində bu arqonun yaranma tarixi var. Anam ikinci bacıma daha diqqət və sevgi ilə yanaşırdı(Bu bu gün də belədir). Etiraf edim ki, hər şey qarşılıqlıdır. İkinci bacım da anama qarşı çox qayğıkeş və diqqətlidir. Digər bacılar olan biz, yəni mən və bacılarım həmin bacıma əzibala deyərdik. İndi də öz aramızda o bacımdan danışanda çox vaxt əzibala deyirik və ailəmizə sonradan gələn digər üzvlər(kürəkən, gəlin) kimdən söhbət getdiyini ilk ailənin tərkibinə daxil olduqları vaxt bilməzdilər. *Əzibala görünmür, yəqin, yenə ananın yanındadır.*

Qızıldaban. Bir çox Azərbaycan ailələlərində oğlan uşaqlarının olması xüsusi arzulandığı halda, daha çox qız uşaqları doğulur. Cənub bölgəsində (Lənkəran şəhərində) bəzi ailələrdə hansı qız uşağından sonra oğlan doğulursa, həmin qız uşağına Qızıldaban deyilir. Yəni bu qızdan sonra oğlan doğuldu. *Qızıldaban çox ağıllı və istedadlı qızdır.*

Sonbeşik. Ailədə sonuncu uşağa deyilir. *Bu kimdir, ay Zəhra?-Bizim evin Sonbeşiyidir.*

1.1.3. Xarakter və hərəkət əsasında yaranan arqolar.

İldırım//ildırım parçası. Əldən-ayaqdan zirək olan uşaq üçün deyilər. Bu arqo çox zaman evdə başqasının övladı nümünə kimi göstərilərkən istifadə olunur. Yadımdadır, nənəm məndən gileyli olan zamanlarda deyərdi: *Allah saxlasın Paşanın qızı Elduzəni, ildırım parçasıdır.*

Sarıqıynaq. Bəzi ailələr ipə-sapa yatmayan, tərs uşağı belə adlandırır. *(Lənk.) Sarıqıynaq tərs olsa da, düz uşaqdır, yalanla işi yoxdur.*

Porsuq. Həddindən artıq yatağan uşağa deyilir.(Ler.*) -Uşaqlar, Porsuğu da çağıraq gəlsin.*

Şeytan. Şirindilli, mehriban qız uşaqlarına deyilir. *Farizin qızı, maşallah, elə şirin uşaqdır, şeytandır.*

Anauşağı//mamauşağı. O oğlan uşaqlarına deyilir ki, onlar özləri heç nəyə qərar verməzlər, hər şeyi anaları ilə məsləhət edərlər. Cürət tələb edən işlərdən qaçarlar, ürəkli deyillər.

Gözüqara. Heç nədən qorxmayan, çəkinməyən oğlan uşağına deyilər.

Qızbibi. Mehriban, hər kəsə can yandıran, evdə anaya, bacıya kömək edən oğlan uşağına digər uşaqlar Qızbibi deyirlər. (Ler., Lənk., Mas., Cəlil.)

Şivən//qaraşıvən. Hər nə üçün ağlayan uşağa deyilir. *Tez əlindəkini gizlət, Şivən gəlib aləmi bir-birinə qatacaq.*

Oğru pişik. İstədiyi bir şeyi gizli götürüb qaçan uşağa deyilir.

Lalpeti. Danışığı başa düşülməyən, nitqi anlaşılmayan, pəltək uşağa deyilir.

Nataraz. Dəcəl, nadinc uşaq.

Ataş//otəş. Nadinc, hər şeyə qarışan, burnunu hər işə soxan.

Qarı nənə// qoca arvad. Yaşına uğun olmayan, yaşından böyük danışan qız uşağına deyilir.

Pələş. Tez-tez yıxılan uşağa deyilir. - *Pələş, ehtiyatlı ol, qarşıda çuxur var.*

1.1.4. Müəyyən hadisələrlə bağlı yaranan arqolar.

Küləbaxan//küldəoturan. Ailənin kişik oğlan övladı üçün deyilir. Digər oğlan uşaqları ailə qurub ev aldıqdan, ev tikdikdən sonra ata ocağını tərk edirlər. Kiçik övlad isə ata oçağınada qaldığı üçün ona *küləbaxan, küldəoturan* deyilir.

Yurdsöndürən//yurdbatıran. (Ler.) Fərsiz, ata-anaya xeyri dəyməyən pis işlərlə məşğul olan, pis vərdişlərə aludəçi olan oğlan uşaqları üçün deyilir. *–Kül başına onun, o, oğul deyil, Yurdbatırandır.*

Kəsir. Yaşlı nəsil qız uşaqlarına *kəsir* deyər. Yəni hər zaman ataya, ata evinə ehtiyacı olan anlamına gələr.

Həpək//köpək. Diş çıxarmayan uşağa deyilir. *Qonşu, bizim Köpəyi//Həpəyi görməmişsən?*

1.1.5. Qondarma arqolar.

Ad arqoların bəziləri uydurma, qondarma, mənası çox zaman bilinməyən sözlərdən yaranır. A.Qurbanov Azərbaycan şəxs adları haqqında yazır: "Dildə mənasız söz yoxdur və ola da bilməz. Hər bir söz və ifadə müəyyən məna ifadə edir" (5, 55). Lakin, fikrimizcə, arqolar içərisində mənası məlum olmayan uydurmalar da mövcuddur.

Pıti. Uşaq olarkən üçüncü bacıma *Pıti* deyərdik. Çox maraqlıdır ki, indi də uzaq qohumlarımızla rastlaşdıqda, onların bəziləri bacıma *Pıti* deyir.Yəni o vaxt eşitdikləri üçün yaddaşlarında belə qalıb. Amma mənasınə bilmirik. Çox gümün ki, uydurularaq yaradılıb və ailə adı kimi istifadə olunub. *Pıti zirək qız idi, ancaq yatmağı da çox sevərdi.*

1.1.6. Qohumluq anlayışı ilə bağlı yaranan arqolar.

Bu arqoların verilməsinin səbəbi uşağa böyüklərin-babanın, nənənin adının verilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, böyüklərin adının çəkilməsi hörmətsizlik əlaməti hesab edildiyi üçün ailədə uşaqlara ana və nənə adı qoyulduqda – *Ana, Anaş, Anaşka, Nənə, Nənəş, Nənəşka; baba və ata adı qoyulduqda-Dədə, Ataş, Baba, Babaş* və başqa bu kimi adlardan istifadə olunur. Nümunə üçün deyim ki, ailəmiz bu ənənəyə sadiqdir. Qardaşımın böyük qızı anamın adını daşıyır. Biz ailədə ona *Anaşka* deyirik.

Bu arqoların bəziləri, ümumiyyətlə, ad əvəzinə işlədilir. Məsələn:*Qarabala, Qaranquş, Motal, Anaş, Anaşka*. Hətta uşaq böyüyüb yaşlandıqdan sonra belə bu arqolar onun ikinci adı kimi ailədədaxili istifadə olunur. Lakin bəzi arqolardan isə gizli danışıq üçün istifadə olunur. Bunlara misal olaraq *küləbaxan, küldəoturan, yurddağıdan, kəsir* və s. göstərmək olar.

Onu da qeyd edək ki, bu ad arqoların bəzilərindən Azərbaycan dilində zoonim kimi də istifadə edilir. Belə ki, saxlanılan ev heyvanlarının bəzilərinə müəyyən adlar verilir ki, onlardan bəziləri də yuxarıda veriləən ad arqolarla üst-üstə düşür. Məs: Xallı, Ağca, Pələş kimi adlar uşaqlara verilən ad arqo olmaqla yanaşı, həm də dilimizdə zoonim kimi də işlənir.(5, 312-322).

1.2. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ad arqoları aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

1.2.1. İsimlərdən yaranan ad arqolar: Ad arqoların müəyyən bir qismi yalnız kökdən ibarət isimlərdən əmələ gəlmişdir. Belə hallarda müəyyən anlayış, heyvan, əşya bildirən sözlər ad arqo kimi işlənir. Məsələn motal –ümumi isimdir. Şor və pendir saxlamaq üçün tüklü qoyun dərisindən hazırlanmış kisə (2, 262). Dilimizdəki *ataş, şeytan, çayirtkə, ildırım, qaranquş, porsuq, köpək, kəsir, kimi arqolar da bu yolla əmələ gəlmişdir. Bəzi arqolar* isim+isim formasında yaranır: *yemiş+baş> Yemişbaş, qızıl+daban> Qızıldaban, qız+bibi> Qızbibi, ana+ uşağı>Anauşağı, mama+uşağı>Mamauşağı, ildırım+parçası> İldırım parçası* və s. Uşaqlara verilən bəzi ad arqolar isə mənası müəyyənləşdirə bilmədiyimiz isimlərdir: *Dıpbənə, Müçəq, Domblə, Pıti, Həpək* və s.

1.2.2. Sifətlərdən yaranan ad arqolar: Bu tip arqolar zahiri əlamətin təsviri ilə bağlı olur. Məsələn, "O vaxt Qara köpək meşədən yola çıxdı və *Qaraca* qızı başı aşağı moruq yığan və qatarı iti gələn görüb ildırım kimi götürüldü" (3, 281). Bu əsərdəki *Qaraca* Tutu adlı qarabəniz qıza verilən ad arqodur. Bu arqolar həm sadə sifətlərdən: *Sarı, Qara, Məstan, Pələş, həm də düzəltmə sifətlərdən: Xallı, Nataraz* yaranır.

1.2.3. Sifət+isim formasında yaranan ad arqolar. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: qara+bala > Qarabala, sarı+pişik > Sarıpişik, qara+pişik > Qarapişik, sarı+baş >Sarıbaş, paslı+baş>pasdıbaş, gözü+qara > Gözüqara, qara+cücə > Qaracücə, sarı+qıynaq > Sarıqıynaq, əziz+bala > Əzizbala, qara+şivən > Qaraşıvən, oğru+ pişik > Oğru pişik və s.

1.2.4. **İsim+feil formasında yaranan ad arqolar**: *külə+baxan>Küləbaxan, küldə+oturan>küldəoturan*, yurd+söndürən>*Yurdsöndürən, yurd+batıran>yurdbatıran* və s.

1.2.5. **Zərf+isim formasında yaranan ad arqolar**: *son+beşik>Sonbeşik* və s.

Gələcək araşdırmalarda təbii ki, həm semantik, həm də leksik-qrammatik xüsusiyyətlərin çeşidli formalarına rast gələcəyimizə əminik. Əlimizdə olan materiallar əsasında bu qruplaşmaları apara bildik.

2. **Uşaqların məşğuliyyət, əyləncə əsasında yaratdığı arqolar**.

Uşaqların məşğuliyyət, əyləncə əsasında yaratdığı arqolar: lınq-lınqı//sək-sək, pavidlo//yeduşə, gizlənpaç//gizlənqaç// yumdu-yumdu, dondurma, beşdaş, pamblıpaç və s.

Sək-sək (Şirvan, Hacıqabul bölgələrində işlənir);*Lınqı-lınqi*(talış mənşəli sözdür, lınq-ayaq deməkdir. Ayaqla oynanılan oyun anlamındadır. Lənkəran, Astara bölgələrində işlənir). Yerdə kvadratlar çəkib daşı kvadratların üzərinə ayaqla ötürməklə oynanılır.

Gizlənpaç//gizlənqaç//yumdu-yumdu oyunu**.** Bu oyun zaman bir nəfər uşaq gözlərini yumur, digərləri qaçıb gizlənir. Gözlərini yuman uşaq hamı gizləndikdən sonra onları bir-bir tapıb oyunu qazanmağa can atır.

Yediguşə//Yeduşə//Pavidlo oyunu. Bu oyun zamanı uşaqlar iki qrupa ayrılır. Bir qrup topla daşları aşırır və qaçır və yenidən daşları təkrar yığmaq üçün onlara tərəf gəlmək istədikdə digər qrupun uşaqları topla onları vurub daşlara yaxınlaşmağa və təkrar yığıb əvvəlki halına (üst-üstə) salamğa, oyunu qazanmağına mane olurlar.

Beşdaş oyunu. Bu oyun zamanı ardıcıl olaraq daşlar yığılır. Hər oynuyan uşaq birinci dəfə beş daşı yerə ataraq tək-tək yığır, sonra iki-iki və bir daş yığır, sonra ikisini bir, üçün bir dəfəyə götürür. Sonra dördünü bir, birini bir dəfəyə ovucuna yığır. Ən çətini sonuncudur. Sonuncu dəfə daşı yerə atdıqda beşini də eyni ovuca yığmağa cəhd edir. Yığarsa, qazanıb, növbəti oyuna başlayır.

Nəticə:

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində işlənən uşaq arqoları fərdi xarakter daşıdığına görə ailəyə əsasən dəyişir. Lakin buna baxmayaraq, elə arqolar var ki, bir çox ailələrdə işləklik qazanmışdır. Həmçinin arqolar içərisində marqlı məqamlardan biri də onların bəziləri Sarı, Qara, Sarıpişik, Qaranquş, Çəyirtkə və s. ailədə uşağın adı əvəzinə işlənir. Yəni uşağa adı ilə deyil, bu arqolarla müraciət edirlər. Lakin bəzi arqolar isə müraciət məqamında deyil, tamamilə gizli məqsədlə işlədilir. Yəni həmi uşağın adını çəkmir, onun yerinə arqo sözlərdən- yurdbatıran, yurdsöndürən, kəsir, küləbaxan. küldəoturan və s. deyilir.

Key words: child, slang, family

Ədəbiyyat:

1. ***Adilov M., Əliyev Ə. Jarqon və arqo// S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, 1978, N-3, s.36-40***
2. ***. Axundov.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005***
3. ***Axundov. S.S. Qaraca qız . Bakı, 2005.***
4. ***Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, 2006, 672.s.***
5. ***. Qurbanov.A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı, 2004***
6. ***Xoşbatni. H. Azərbaycan dilində arqolar. Bakı, 2015.***
7. ***Молчанова.О.Т. Мотивированные личные имена у алтайцев. «Личные имена в прошлом, настоящем,будущем». М., «Наука», 1970.***

HISTORICAL, SOSIAL-POLITICAL AND HUMAN RELATIONS IN SOUTH CAUCASUS

Gasim Hajiyev
Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Caucasian, head of the department "Armenian". Prof.Dr.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Karabakh region, cultural

The ancient material and moral vestiges in Garabagh region of Azerbaijan.

Garabagh was in the area where lived human of Azikh and Taglar. It is historical-geographical area which continues the history of transportation of the culture before Shell.

As a result of the exploration of Azikh and Taglar's monuments discovered in Garabagh show that all stages of Stone Age passed here. It is known that one of the most ancient paleolit camp of the world - Azikh cave is important in achieving the information about human generation, their mode of life. The materials discovered from the most ancient section of the Azikh cave belong to initial period of history of society - to previous period Shell culture (France region). The material complex collected from Azikh camp is called "Guruchay culture" by investigators (1,2 mln. years before now – 700 thousant years before). The first things made by Azikh inhabitants consist of boring chopper and drilling tools. The materials of the most ancient period of Azikh has analogy with Olduvey culture (Eastern Africa).

Many natural stalactic forms array the walls of the cave of magnificent Azikh that they have been used widely in Middle Age Azerbaijan architecture later on.

The examples of Kur-Araz culture belong to the Bronze Age improved and spread in the wider territory in spite of the examples of material culture concerning to the Stone Age of Garabagh was primitive and spread in the limited territory. The monuments of Kur-Araz culture surrounding wider territories in the Caucasian scale. The signs of Kur-Araz culture coincide in South Caucasus, in the north-east of Iran, eastern Anatolia, Daghestan and so on. Meynatepe, Uzuntepe, Shortepe, Khachbulag, Khankendi and Garakopektepe monuments being rich with remainders of material culture are from this row. Also Gunashtepe, Khantepe, Shomulutepe, Uzarliktepe show that Garabagh region was one of the first hearth of the same culture. Places kind of cities become stronger with castle walls and fortifications kind of siklop have been included to this culture.

Remainders of barrier of grandiose defense constructed from river stones and other buildings have been found out in the 3 metres thickness from the cultural layer of Garakopaktapa (Fuzuli)- one of the most ancient monuments of Garabagh. Grey, black coloured patterned plates and monokrom coloured plates, headings of smell, beads, stone tools, little figures made from clay have been found in the monument.

Also archaeological monuments of Khocaly-Gadabay culture belong to last Bronze and Iron Age of Garabagh form a large group. Monuments of this time maintain the existence of connections with South countries. A piece of agat beads with name of tsar Adadnerari on have been found in Khocaly.

Garabagh became copper-mine in Bronze Age. Independent metallurgical industry had been put in order, handicraft had developed in this area connected with large use of its ore of Garabagh copper-mine districtand developing of the metal treatment.

Labour productivity had considerably increased, tillage had developed thanks to the cattle-breeding turned to one of basic wealths of the inhabitants of the Front Asiya-Transcaucasia from the end of the Bronze Age. The population had been increased in the result of this. It had made the kins to move fast and separated from their relative kins having life manner. Regions

of foothill mountain and even high mountain had begun to use areas in the end of the Bronze Age, especially of the Middle Bronze Age as a pasture.

The cattle-breeders kins which have gone out inside of general mass were turned to owners of the regions being rich with mine. Some of these districts, including Garabagh region had to turned to the centre of the work of mountain-mine and metal treatment in the future.

Cultural and agricultural developing of the kins of the region, occurring surplus harvest in them was stimulating their exchange with Caucasian kins and city civilization of the Front Asia, development of mutual connections and intercourse. All these were deepening civil and social differentiation.

Material evidences of the great development in the Middle Bronze Age consist of a number of motley things which have developed on profession of metallurgy and pottery, growth of deportation of cattle-breeding of the horned cattle.

The second half of the II millennium - the beginning of the I millennium B.C. is the last Bronze Age of Caucasus and the beginning of the Iron Age. This time is characterized with bright development of the metallurgy in the region we are interested in. This metallurgy stand by the metallurgy of the centre of Ancient East. This is the period of disintegration of the primary community system and passing to early classes in the region we are interested in.

A number of archaeological materials prove that this period society possessed high level of development.

Civil differentiation affirming with burial ceremonies from general mass of the graves of the community members of the heads and fighters proves the disintegration of primitive community. For instance, gold products, things made from mother-pearl and elephant bone, many bronze products and other things are met in burial mounds of Garabagh. A part of the things are brought.

It is possible to show Khocaly, Archazor, Akhmakhin burial mounds, Garabulag necropolis etc. in the row of more interesting burial monuments.

Very giant Khocaly graveyard began to arise in the boundaries of II-I millennia B.C., and had reflected the basic characters of burial ceremonies of kins of the region.

Intensive development of the productive forces had influenced to the relations of production. Burial monuments informing from disintegration of the community system, different changes, becoming complicated of the attitudes between and inside the kins prove a great progress got in this area. These monuments give information about slaves, noblemen and the heads of the kins.

Glazed plates, cylinder shaped stamps, different gold products, beads, mother-pearl adornments, the bowls of molluse and agat beads with Adadnerari's name on have been found in the graves of the same time. These beads dates back to the end of the XIV century – the beginning of the XIII century B.C. The relations with the countries of Front Asia had developed quickly at that time.

The material cultural samples found out from monuments show that in the geometrycal motive, polikhrom and monokhrom coloured plates decorated with animal and bird drawings belong to the Bronze Age have been produced there. The macority of coloured plates of Azerbaican being example of beautiful art stand by the coloured plates found in Near East, especially Goytapa (Iranian), Tapahisar (Turkey).

These material cultural samples existing in Garabagh region allow to pursue historical development of processes. This progress shows itself in structural and in form changing of human dwelling and in appearing of other more excellent material cultural samples showing the evolution of human life.

Today's destiny of the Garabagh monuments

Disorder activity of Armenians, conflict and war had threaten the destiny of material cultural monuments in Garabagh region in the end of the XX century. There wasn't any possibility for taking care of the monuments, to move the libraries and museum exhibits on the eve of the war. Vandalism destroyed the historical monuments kept by Azerbaicanis. They created the greatest tragedy of the XX century – Khocaly tragedy. People of Khocaly was exposed to genosid by Armenian and Russian armies. They destroyed Khocaly grave-yard. Unpleasant people supplied vandalism to extreme degree in Khocaly and Shusha, outraged Azerbaicani thinkers' monuments riddling with shots. They demolished the museums of Shusha.

Azikh cave was turned to the Armenians' ammunition of military supplies. Moslem monuments were destroyed, were obliterated from the earth, Alban-christian monuments were completely falsified. Alban writings were ruined in Yelisey temple, Hasanzir temple and other monuments being historical memory of our people. Things belonging to the albanians of the same monuments was destroyed. The albanians lord III Vachagan's grave kept in Yelisey temple was ruined.

A great number of exibit had been taken from Garabagh by armenians during occupation.

Armenians realized plans of "armenianizing of the monuments" secretely in Garabagh region once. But they achieved a "large opportunity" to realize it clearly. They spread the drawings of historical monuments of Garabagh region of Azerbaican in books and magazines under the name of Armenian monuments.

Information about museums and exhibits in the occupied regions:

1.	The Museum of history-ethnography	Khankendi, 22591 exhibits
2.	State drawing gallery	Khankendi, 174 exhibits
3.	Shusha Museum of History	Shusha, 5000 exhibits
4.	Uzeyir Hacibeyov's home-museum	Shusha, 300 exhibits
5.	Bulbul's home-museum	Shusha, 369 exhibits
6.	Shusha branch of State museum of carpet-making and applied-art of Azerbaican	Shusha, 63 exhibits
7.	Garabagh State Museum of History	Shusha, 500 exhibits
8.	Garabagh Museum of Literary	Shusha (has not been made more exact)
9.	Mir Movsum Navvab's home-museum	Shusha, 100 exhibits
10	State drawing gallery	Shusha, 90 exhibits
11	Aghdam Museum of history-ethnography	Aghdam, 2000 exhibits
12	The Museum of bread	Aghdam, 694 exhibits
13	Qurban Primov's Memorial Museum	Aghdam, 700 exhibits
14	The Museum of battle fame named after Rahib Mamedov	Aghdam, 500 exhibits
15	Aghdara Museum of history-	Aghdara, 2290 exhibits

	ethnography	
16	Phusuli Museum of history-ethnography	Phusuli, the exhibits of auxiliary fund
17	The Museum of Applied-art	Phusuli, 800 exhibits
18	Gadrud Museum of history-ethnography	Gadrud, 3200 exhibits
19	Gubadli Museum of history-ethnography	Gubadli, 3000 exhibits
20	State gallery of drawing	Gubadli, 62 exhibits
21	Lachin Museum of history-ethnography	Lachin, 5000 exhibits
22	State gallery of drawing	Lachin, 50 exhibits
23	Sari Ashug's Memorial Museum	Gulabird village, 500 exhibits
24	Kalbacar Museum of history-ethnography	Kalbacar, 21000 exhibits
25	Cabrail Museum of history-ethnography	Cabrail, 2000 exhibits
26	Zangilan Museum of history-ethnography	Zangilan, 6000 exhibits

Spiritual cultural traditions of Garabagh in New Period

Garabgh had had the history in the ancient and middle ages. In the structure of the different states substituted each other in the past middle ages. In accordance with this Garabagh had continued heritage of its culture. Culture, science and literature had highly developed in Garabagh in the XI-XII centuries. Garabagh had not lost its role of cultural centre in the following periods.

Also culture of Garabagh had fallen in critical situation connected with terrible wars of middle ages. But cultural life in Garabagh had revived the following period. Molla Panah Vagif – Grand Vizier of Garabagh Khanate and Molla Vali Vidadi had lived and created in Shusha in XVIII century.

The author of “Shukurnameyi-Shahanshah” and “Tazkireyi-Muhammadshah” Bahman Mirza Gacar had lived and created in Garabagh (Barda and Shusha) in the end of his life. He was buried in the tomb built in Barda in accordance with his behest.

Mir Mohsun Navvab (1833-1918) was one of the intellectuals carried out in different spheres of advanced, scientific and literary-artistic activity of his time. He was a poet, specialist in literature, painter, calligraph, notable educationist, scientist and craftsman of his time. He was the organizer and the leader of the congress of poets “Maclisi-Faramushan”. He wrote “Taskireyi Navvab” devoted to the poets of Garabagh, “Vuzuhul-argam” about classical eastern music, “Kifayatul-Atfal” about astronomy and other scientific and literary-artistic plays.

Garabagh is the birth place of remarkable thinkers as Gasim bey Zakir, Khurshudbanu Natavan, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Nacaf bey Vezirov, Yusif Vezir Chemenzeminli, Suleyman Sani Akhundov.

Shusha had been the cradle of Azerbaican music, hotbed of profession of saz. Shusha had been known as the Conservatory of Garabagh.

Khasta Gasim, Valeh, Hagverdi, Mammadaga, Shamil, Gambar, Nacafgulu, Abbasgulu, Abdal Gasim had been the ashug-poets in Garabagh. Famous singers Haci Husu, Karbalayi

Husu, Abdulbaghi Hilalov, Alasgar Farzaliyev, Cabbar Garyaghdioghlu, Kechechioghlu Muhammad, professional musicians Sadiqcan, Malibeyli Hamid, Ata Baghdaguloghlu, Gurban Pirimov had a special role in history of music culture of Garabagh. Famous performers of Eastern melodies and songs as Zabul Gasim, Segah Islam, Bulbul, Seyid Shushinski, Khan Shushinski, Zulfu Adigozalov were in Garabagh in the XIX-XX centuries.

Garabagh is not the land of eastern melodies as "Garabagh shikastasi", "Rast", "Segah", "Chahargah", the ancient songs as "Sari gelin" and "Apardi seller Sarani" had known not only in music world of Azerbaican, but also in the East world.

President of Azerbaican Republic Ilham Aliyev gave a great attention to Mugham and Mugham House was built in Baku. Opening of this House with goodwill ambassador of UNESCO, ISESCO, deputy, President of Haydar Aliyev's Fund - Mehriban Aliyeva's participation must be emphasized separately. This Great Palace was given to the Azerbaican people's, Mugham lovers' right. Mugham Centre was turned to the activity square of our singers as Arif Babayev, Alibaba Mammadov, Gadir Rustamov, Dcanali Akberov, Sabir Mirzayev, Mansum İbrahimov and etc.

There is no doubt that the building of Mugham-music houses will be continued in Shusha – known as Conservatory of Southern Caucasus in the whole World.

Holding of International Competition of Mugham in Baku, having occasion to Tayyar Bayramov of the "Main Prize" for his performance is not by chance.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏSAS FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ FƏAL İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

WAYS OF USING TRADITIONAL AND INTERACTIVE METHODS IN TEACHING MAIN SUBJECTS IN PRIMARY SCHOOLS

Günel Şəmilzadə
Müəllim , ADPU-nun fəlsəfə doktorluğu üzrə dissertantı,
Bakı Mühəndislik Universiteti

Xülasə

Məqalədə ibtidai təhsilin vacibliyi, bu yöndə respublikanın xüsusi qayğısı, bu sahədə çalışan müəllim və pedaqoq heyətinin inkişafına dair qəbul olunan qanunauyğunluqlardan, müəyyən olunmuş standartlara əsasən təhsil ocaqlarının pedaqoji mühiti, texniki baza və resurslarla təmini, istifadə olunan metodik vəsaitlər və seçilmiş müasir və ənənəvi təlim texnologiyalarından, ibtidai siniflərdə təlim və tədris keyfiyyətinin hansı şəraitdə və necə üsullarla yüksəldilməsindən, istifadə olunan yerli və xarici metodik təcrübənin və metodologiyanın təsirindən və müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji-psixoloji inkişafından ətraflı məlumat, ibtidai təhsil alan şagirdlərin bioloji-fizioloji inkişafı, təlim tərbiyə prosesinə hazırlığı, Dövlət Təhsil Strategiyasında qoyulan şərtlərdən, Pedaqoji kadr hazırlığında ölkəmizdə mövcud problemlər və bu problemlərin qarşısını almaq üçün lazımi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq barədə qoyulan tələb və standartlar şərh olunur.
Verilmiş məqalədə ibtidai sinif pilləsində əsas keçirilən fənlərə aid dərs nümunələri verilir və verilmiş nümunələr də keçilməsi nəzərdə tutulan mövzunun şagirdlər tərəfindən tam və abstrakt mənimsənilməsi, sinif və eləcə də sinifdənkənar şəraitdə qruplarla yada fərdi şəkildə seçilmiş ön metodlar, dərsin mərhələsi yəni motivasiya, problemin qoyulması, tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, informasiyanın müzakirəsi və təhlili, ümumiləşdirmə və nəticə, yaradıcı tətbiqetmə, 45 dəqiqəlik dərs vaxtının düzgün bölgüsündən, ana baza olaraq tədris edilən riyaziyyat, ana dili, həyat bilgisi fənləri arasında istər metod, istər informasiya ilə bağlı inteqrasiyanın vacibliyinə və geniş yer verilməsinə dair ümumi şəkildə izahlarla hər bir nüansa aydınlıq gətirilərək ənənəvi və müasir təlim metodların müqayisəsi təhlil olunur, eynilik və fərqlilik baxımından araşdırılır, hər iki metoddan istifadə edən müəllimlik səriştəsinin artırılmasında rolunu, eləcə də peşəkar şəkildə bir çox müəllimlərin tədris prosesində yaradıcı fikirləri və biliyin necə tətbiq edilməsi və hansı səviyyədə mənimsədilməsi önə çıxarılır.
Açar sözlər: *ibtidai təhsil, kompetensiya, tendensiya*

Abstract

The article provide the importance of primary education, special care of the republic in this direction, the laws adopted on the development of teachers and pedagogical staff working in this field, the pedagogical environment of educational institutions in accordance with established standards, technical base and resources, teaching aids and selected modern and traditional teaching technologies, detailed information on the conditions and methods of improving the quality of teaching and learning in primary schools, the impact of local and foreign methodological experiences and methodology, pedagogical and psychological development of teachers, biological and physiological development of primary school students, preparation for the educational process, Public Education Among the conditions set

in the strategy, the existing problems in the training of pedagogical staff in our country and the need to prevent these problems Requirements and standards for improving the situation are explained.
This article provides examples of lessons related to the subjects taught in the primary school level, and the examples given include full and abstract mastery of the topic by students, pre-selected methods in groups or individually in the classroom and out of class, lesson stage, motivation, problem setting, research, conducting, exchanging information, discussing and analyzing information, summarizing, creative application, the correct distribution of 45 minutes of lesson time, the importance of integration between methods and information related to mathematics, language, life skills education, the comparison of traditional and modern teaching methods is analyzed by clarifying each nuance with a general explanation of the transfer, in terms of similarities and differences. The role of both methods in enhancing the teaching skills of both teachers, as well as the creative ideas and knowledge of many teachers in the teaching process in a professional way, is highlighted.
Keywords : *primary education, competence, tendency*

İbtidai siniflərdə şagirdlərin inkişaf tendensiyasını, bilik, bacarıq predmetlərini daha da dərindən mükəmməlləşdirmək üçün dövrün tələblərinə uyğun olaraq düzgün metodikadan istifadə etmək zəruridir. İlk siniflərdə keçilən fənlər ilkin variantda mühüm açar rolunu oynayır. Bu səbəbdən pedaqoji ustalığına güvənən hər bir müəllim şagirdlərin psixoloji - fizioloji inkişafını nəzərə almalı və baza mənbələrdən rəngarəngliklə istifadə etməlidir. Təlim tədris prosesinin sürətlə inkişaf etmiş zamanla ayaqlaşması, gələcək cəmiyyətin daha keyfiyyətli və hərtərəfli, öncül təhsillə yetişməsi üçün əsas iş peşəkar kadrların və tam şəraitli ümumtəhsil ocaqlarının və dərs vəsaitlərinin üzərinə düşür. Halhazırda mövcud problemlərdən biri də məhz kadr çatışmazlığıdır. Bu kimi əsas məsələlər Dövlət Təhsil Strategiyasında belə vurğulanır:

“Kadr təminatı” bölümündə müasir tələbatı ödəməyə qadir olan elmi metodik bazanın olmadığı qeyd edilmişdir:" Respublikanın təhsil sistemində yüksək intellektual potensialı formalaşdıran, müasir tələbatı ödəməyə qadir olan kadr təminatını həyata keçirməyə imkan verən təşkilati-iqtisadi mexanizm qurulmamış və elmi-metodik baza lazımi səviyyədə yaradılmamışdır" [2,"kadr təminatı" bölümü].

"Yeni tədris plan və proqramları əsasında yüksək pedaqoji və metodik ustalıq vərdişlərinə, ümumi və yaş psixologiyası və yaş fiziologiyası üzrə dərin biliklərə malik olan pedaqoji kadrları hazırlamaq "[2,"Pedaqoji kadr hazırlığı" bölümü].

Fənlərin tədrisi zamanı dərsin vaxt limitini və metodik vəsaitlərdəki göstərişləri nəzərə alaraq mövzularda geniş məşğələrə və praktikalara yer verilməli və bazalardan istifadə ön planda olmalıdır. Pedaqoji heyət dərsliklərdə və hər fənn dərsliyinin metodik vəsaitində mövzuların digər fənlərlə inteqrasiyasını qurmalı və xüsusi metodika tərtib etdikdə öyrənmə prosesi daha təşəkkül formada inkişaf edər.

"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında" da baza anlayışı kimi "metod" sözündən dəfələrlə istifadə edilib. Belə ki, ikinci strateji istiqaməti təşkil edən insan resurslarının müasirləşdirilməsinin mümkünlüyü məhz innovativ təlim metodlarının sayəsində baş verəcəkdir" [3]. Strategiyada mütərəqqi təlim metodlarından istifadə xüsusi vurğulanır:" Təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin səriştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur" [2].

İbtidai siniflərdə tədris edilən fənlər içərisində Ana dilinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məhz bu dil vasitəsilə şagirdlər bütün elmlərin dərinliklərini fəth edə bilirlər. Düzgün oxumaq, oxuduğu mətni lazımi səviyyədə anlama, şifahi və yazılı şəkildə fikrini başqalarına çatdırmaq ana dilinin tədrisi hesabına başa gəlir. İstənilən peşənin sahibi doğma dilini dərindən öyrənmədən heç bir fənni, o cümlədən dünya dillərini ətraf aləmi və orada baş verən hadisələri anlaya bilməz. Aşağıda verilmiş nümunəvi dərs planına nəzər yetirsək, hər bir fənnin və hər bir müəllimin özünə xas priom və üsullardan istifadə etdiyini görəcəyik.

Ana dili fənni üzrə dərs planı ;

Standart : Yaxınmənalı, əks mənalı və çoxmənalı sözlərdən nitqində istifadə edir.

Mövzu : Yaxın mənalı sözlər.

Məqsəd : Yaxınmənalı sözlərdən nitqində istifadə edir.

İş üsulu : Əqli hücum, Rebus.

İş forması : Kollektiv, kiçik qruplarla iş.

İnteqrasiya : Riyaziyyat, Musiqi, Təsviri incəsənət.

Resurslar : Dərslik, işçi vərəqlər, şəkillər.

Dərsin mərhələləri

- Motivasiya ; 5 dəqiqə
- Dərsin izahı və tədqiqat sualı ; 10 dəqiqə
- Tədqiqatın aparılması ; 10 dəqiqə
- Məlumat mübadiləsi ; 5 dəqiqə
- Məlumatın müzakirəsi ; 5 dəqiqə
- Nəticə və ümumiləşdirmə ; 5 dəqiqə
- Qiymətləndirmə ; 5 dəqiqə

Motivasiya : Müəllim mövzu ilə əlaqəli fiqur və rənglərdən ibarət rebus qurur. Rebusu həll etməklə uşaqlar mövzunu özləri tapırlar.

Tədqiqat sualı : Yaxınmənalı sözlər nədir? Müəllim şagirdləri qruplara bölür və işçi vərəqlərini paylayır.

Qrup işi:

İş vərəqi 1.

Şeirdə verilmiş yaxın mənalı sözləri cümlədə işlədin

İş vərəqi 2.

Şeirdəki yaxınmənalı sözlər hansı nitq hissəsinə aiddir

İş vərəqi 3.

Şeirdəki sözlərdən hansını başqa sözlə əvəz edə bilərsiniz

Məlumatın mübadiləsi : Qruplar lövhəyə çıxaraq işlərini təqdim edir.

Məlumatın müzakirəsi : Burada artıq tədqiqat sualının cavabı tapılır.

Nəticə və ümumiləşdirmə: Şagirdlər artıq bu mərhələdə yaxınmənalı sözləri anlayır və bu sahədə fikirlərini asanlıqla ifadə edirlər.

Yaradıcı tətbiq etmə : Verilmiş krasvord da gizlənmiş yaxınmənalı sözləri tapın.

Zəngin, qoca, təzə, böyük, asta, vətən.

T	**V**	**A**	**R**	**L**	**I**	**G**	**Ə**	**H**	**K**
A	**F**	**F**	**I**	**Ş**	**A**	**D**	**İ**	**Ə**	**Q**
F	**U**	**C**	**Z**	**F**	**K**	**A**	**R**	**M**	**A**
U	**V**	**Y**	**U**	**R**	**D**	**Y**	**İ**	**R**	**Ş**
X	**M**	**B**	**Ə**	**I**	**K**	**E**	**Z**	**A**	**A**
Y	**A**	**Ş**	**L**	**I**	**Ş**	**N**	**G**	**B**	**V**

Ə	**C**	**A**	**V**	**A**	**N**	**İ**	**Ö**	**S**	**A**
H	**Ə**	**N**	**B**	**K**	**D**	**I**	**A**	**E**	**Y**

Ev tapşırığı: Yaxınmənalı sözlərdən istifadə edərək esse yazın və həmin yaxınmənalı sözləri fərqləndirin.

İkinci lazımi fənlərdən biri də Riyaziyyatdır. Əsrlər boyu riyaziyyat bütün fənlərin açarı olaraq təsdiqlənməkdədir. Q.H.Hardi-nin dediyi kəlamdakı kimi: Kainat hər an müşahidələrə açıqdır; amma onun dilini və bu dilin yazıldığı hərfləri öyrənmədən, başa düşmədən izah edilə bilmir. Kainat riyaziyyat dili ilə yazılmışdır. Onun hərfləri üçbucaqlar, dairələr və digər həndəsi fiqurlardır. Bunlar olmazsa bir sözü belə başa düşülməz. Fiqurlarsız ancaq qaranlıq bir labirintdə gəzmək olar.

Riyaziyyat fənni üzrə dərs planı ;
Standart : 1.2.6., 1.3.3
Mövzu : 20 dairəsində toplama və çıxma
Məqsəd : 20 dairəsində toplama və çıxma əməlini mənimsəmək.
İş üsulu : Müzakirə və beyn həmləsi
İş forması : Kollektiv, kiçik qruplarla iş
İnteqrasiya : Həyat bilgisi, Təsviri incəsənət
Resurslar : Dərslik, işçi vərəqlər, şəkillər, slayd.

- Motivasiya ; 3 dəqiqə
- Dərsin izahı və tədqiqat sualı ; 10 dəqiqə
- Tədqiqatın aparılması ; 10 dəqiqə
- Məlumat mübadiləsi ; 5 dəqiqə
- Məlumatın müzakirəsi ; 5 dəqiqə
- Nəticə və ümumiləşdirmə ; 7 dəqiqə
- Qiymətləndirmə ; 5 dəqiqə

Motivasiya - bu mərhələdə şagirdləri əvvəl keçdikləri ədəd oxu, ədəd oxu üzərində toplama və çıxma əməllərini həll edərək xatırlatma edilir. Ümumi ədəd oxu üzərində geriyə və irəliyə sayma metodundan istfadə edərək misallar həll olunur və bu misallar üzərindən kənara çıxaraq toplama çıxma əməllərini 20 dairəsinə gətirilir və yeni mövzunun məhz 20 dairəsində toplama və çıxma əməli olaraq təqdim olunur. Şagirdlər qruplara bölünərək, hər kəs öz arasında qrupunu adlandırır və verilmiş tapşırıqları növbə ilə yerinə yetirillər. Bu ərəfədə həzin musiqi səsləndirmək və ya çalışma üçün qoyulmuş vaxtı qrupların nəzərinə çatdırmaq üçün dəqiqə qoşmaq daha məqsədə uyğundur (https://www.online-stopwatch.com/spaceship-race/). Bu halda şagirdlər verilmiş vaxtdan səmərəli istifadə edir və düzgün həll etmək üçün birgə səy göstərillər.

Yeni mövzunu aydınlaşdırmaq üçün şagirdlərə sadəcə termin hissəni göstərməklə kifayətlənməməli əyani olaraq lövhədə izahı ədəd oxu çəkilərək göstərilməli və izah etmə prosesinə yardımcı metod və oyunlardan istifadə edərək dərsin gedişatına rəng qatmaq mümkündür. Bu mövzunun gedişatına və dərindən mənimsənilməsi üçün yerli və xarici onlayn saytlardan istifadə edərək şagirdlərlə praktik hissədə oyunlar oynanılır. Məsələn verilən bu kimi onlayn tədris saytları şagird və müəllimlərə yardım etməkdədir. Bu oyunlara misal olaraq Math game, Alimok.az, Math playground və digər riyaziyyat dərsləri ilə bağlı oyun və metodik portalları göstərmək olar " [7.,8., 9.,] ".

Ümumiləşdirmə və nəticəyönümlü keçirilmiş yeni mövzudan sonra öyrənənlərin bilikləri qiymətləndirilir. Qiymətləndirmədə hər qrup üzvləri dərəcələrlə qiymət verilir, müəllim şagird münasibətlərində təzadlar yaratmamaq üçün həvəsdən salıcı nüanslara yer verilməməlidir. Sonda ev tapşırığı olaraq bədii yaradıcılığı inkişaf etdirmək üçün rəngarəng işçi vərəqləri paylanılır, dərslik kitabındakı ev tapşırıqları şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

İlk öncə hər bir pedaqoji ustalığına bələd olan müəllimlər sinifdəki şagirdlərin marağını və dünyagörüşünü nəzərə alaraq xüsusi metodlardan istifadə edir. O, elə metod və vasitə seçməlidir ki, verilmiş mətndəki yeni informasiya digər fənlərə də inteqrasiya etsin və dərsin təxmini vaxt bölgüsünü pedaqoji pilləyə uyğun bölə bilsin.

Həyat bilgisi fənindən "Ünsiyyətə maneə olan xüsusiyyətlər" adlı dərs nümunəsinə nəzər yetirək. 45 dəqiqəlik dərs vaxtının bölgüsü aşağıdakı kimi bölünmüşdür.

- Motivasiya ; 7 dəqiqə
- Dərsin izahı və tədqiqat sualı ; 8 dəqiqə
- Tədqiqatın aparılması ; 5 dəqiqə
- Məlumat mübadiləsi ; 6 dəqiqə
- Məlumatın müzakirəsi ; 5 dəqiqə
- Nəticə və ümumiləşdirmə ; 5 dəqiqə
- Qiymətləndirmə ; 5 dəqiqə

Dərsin gedişatı isə yuxarıda qeyd olunan sıralama üzərindən həyata keçirilir və hər bir sıralama digəri üçün keçid rolunu oynayır.

Motivasiya ; Dərs saatlarının erkən saatlarda başladığını nəzərə alaraq müəllim şagirdlərə açar suallar verir ;

- Uşaqlar, bu gün yenə məktəbə gələcəyimiz üçün səhər tez oyandıq, elə deyilmi?
- Bəs uşaqlar hər axşam tez duracağımızı nəzərə alaraq gec yatsaq, bu halda valideynlərimiz bizə nə deyər?
- Dəyərli şagirdlər bəs nənə və analarımız tez yuxuya getməmiz üçün heç nağıllar danışıblarmı?

Bu suallara müəyyən cavablar alındıqdan sonra müəllim nağılların şifahi və yazılı folklora aid olduğu haqqında qısa məlumat verərək növbəti həmləvi sualla şagirdlərə yönəlir :

- Ən çox sizlərə danışılan nağıllar və sizlərin ən çox sevdiyiniz nağıllar hansılardı ?

Şagirdlərin bəziləri bu sual ətrafında fikirləşir, bəziləri isə sualın cavabını söyləmək üçün can atırlar.

Lövhəyə dairələr şəklində hazırlanmış tablo yapışdırılır. Cırtdan, Göyçək Fatimə, Qarışqa və cırcırama, Rapunzel, Qırmızı papaq, Bostançı və şah Abbas, Məlikməmməd kimi nağıl qəhrəmanlarının şəkilləri əyani şəkildə göstərilir və nağıl xarakterlərinə görə pis və yaxşı anlayışı uşaqlara izah edilir. Onlardan pis və yaxşı xüsusiyyətlərin nə kimi ziyanı və xeyiri olduğu soruşulur. Asılmış tablodakı dairələrə şagirdlər tərəfindən ünsiyyətə maneə olan xüsusiyyətlər yazılır. Bu gedişatda müəllim söz assosasiyası metodundan istifadə edir.

Həyat bilgisi dərsliyindəki mətni müəllim tərəfindən düzəldilmiş iki uşaq biri qız və biri oğlan maketi vasitəsi ilə şagirdlərə danışılır.

Tədqiqat sualı ; Mənfi xarakterli nağıl qəhrəmanlarının bizlərə bir sual məktubu olduğu vurğulanır. Zərf açılır ;

- Sizcə necə davranaq ki, insanlarla ünsiyyətimiz düzgün və davamlı olsun ?

Düşündürücü sual ətrafında sinifdəki öyrənənlər 5 qrupa bölünür və hər bir qrup mövzuya uyğun olaraq müəlim tərəfindən adlandırılır. Qruplara bölmək üçün müəəlim kreativ üsuldan istifadə edərək "Sehirli ad şkafı" hazırlayır və qrupların adları nömrələnərək (1-2-3-4-5) qrup sayına uyğun olaraq qeyd olunur. Bölünmüş qruplar özlərini adlandırmaq üçün rəqəmlərdən birini seçirlər. Qrup içərisində olan şagirdlər sərbəst şəkildə qrup liderini seçmək hüququ verilir. Müəllim qrup liderinin spesifik xüsusiyyətlərini xatırladır. Qrup sualları paylanılır və hər qrupa 5 dəqiqə vaxt verilir. Vaxtı daim nəzərdə saxlamaq üçün lövhədə gif

şəklində hərəkətli dəqiqə sayan saat qoşulur və həzin musiqi səsləndirilir. Fonda musiqinin səslənməsi şagirdlərin gərginliyini azaldır.

Dürüstlük qrupu

1. Aşağıda verilmiş atalar sözünü necə başa düşürsünüz. Fikirlərinizi qeyd edin.
   "Yalan söz üz qızardar".
2. Şəkilə uyğun hekayə qurun. Müsbət və mənfi obrazları adlandırın.

Doğruluq qrupu

1. Aşağıda verilmiş atalar sözünü necə başa düşürsünüz. Fikirlərinizi qeyd edin.
   "Dilini saxlayan salamat olar"
2. Şəkilə uyğun hekayə qurun. Müsbət və mənfi obrazları adlandırın.

Təbəssüm qrupu

1. Aşağıda verilmiş atalar sözünü necə başa düşürsünüz. Fikirlərinizi qeyd edin.
   "Kələk ilə gələn, külək ilə gedər".
2. Şəkilə uyğun hekayə qurun. Müsbət və mənfi obrazları adlandırın.

Yardım qrupu

1. Aşağıda verilmiş atalar sözünü necə başa düşürsünüz. Fikirlərinizi qeyd edin.
   "Söz var el içində, söz var ev içində".
2. Şəkilə uyğun hekayə qurun. Müsbət və mənfi obrazları adlandırın.

Hörmət qrupu

1. Aşağıda verilmiş atalar sözünü necə başa düşürsünüz. Fikirlərinizi qeyd edin.
   " Sənə qeybət edən, səndən də qeybət edər".
2. Şəkilə uyğun hekayə qurun. Müsbət və mənfi obrazları adlandırın.

Məlumatın mübadiləsi ; Hər qrupun lideri öz qruplarının işlərini təqdim edir. Hər qrupun işləri lövhədən asılır və cavablar ətrafında müzakirələr aparılır.

Məlumatın müzakirəsi ; İlk olaraq mövzuyla əlaqəli qısa bir video göstərilir. Sonra məlumatın müzakirəsi prosesində lövhədə göstərilən şəkillər şagirdlərlə sorğu sual edilir.

Nəticə və ümumiləşdirmə; Nəticə olaraq, uşaqlar biz heç birimiz qarşımızdakı insanın bizə yalan danışmasını, bizi aldatmasını və ya bizim sirrimizi gedib başqasına deməsini, paxıllıq, nifrət kimi hisslər daşımasını istəmərik. Eyni şəkildə də qarşımızdakı insanlar da bu xüsusiyyətləri bizim onlara etməyimizi istəməzlər. Bu hərəkətlərin hər biri bizə sirrini verən dostlardan, bizə doğru söz deyən insanlardan uzaqlaşdıra bilər və güvənməyi əngəlləyər, bizi cəmiyyət içində daim utandırar.

Qiymətləndirmə isə meyar cədvəli əsasında qruplar qiymətləndirir. Meyarlar dinləmə, əməkdaşlıq, qrup işinin düzgünlüyü və yekun bal. Zəif iştirak edənlər tək ulduzla, orta iştiraka görə iki ulduz, yüksək iştiraka görə isə üç ulduzla qiymətləndirilir. Sonda ulduzların sayına görə qalib qrup müəyyənləşir. Təbii ki, qiymətləndirmədəki simvollar hər müəllimin özünə xas kreativ düşüncəyə əsaslanaraq hazırlanır. Dərsin bitməsinə yaxın isə ev tapşırıqları verilir və ev tapşırığı olaraq şagirdlərə sevdikləri nağıllardakı mənfi obrazda olan qəhrəmanlara məktub yazmaq tapşırılır.

Verilmiş hər fənnə aid müxtəlif dərs nümunələrində həm ənənəvi həmdə müasir təlim metodlarından istifadə olunmuşdur. Peşəsini sevən və öyrətmə prosesinə daim rəng qatmaq istəyən müəllimlərin seçimi daim eynilik təşkil etmir, bir qismi sadəcə sırf ənənəvi metod üzərindən dərsləri qurur, buna səbəb bəzi problemli situasiyalar mövcuddur ki, onlara əlverişli sinif dizaynı, yenilikçiliyi özündə birləşdirən mühit, lazımi tədris vəsaitlərinin və ümumtəhsil ocaqlarının maddi texniki vəziyyətinin kasadlığına əsaslanır. Dövrün qlobal inkişaf tendensiyası ilə ayaqlaşmaq istəyən və özünü mütəşəkkil inkişaf etdirmək üçün bir qisim müəllimlər də məhz bu sintez şəklində ənənəvi və fəal interaktiv təlim metodlarından

istifadəyə geniş yer verillər, onlara texniki baza qıtlığı və ya resursların yoxluğu problem yaratmır və həmin yaradıcı müəllimlər öz tədris etdiyi sinif otaqlarını təmin etməyi bacarır və təlim tədris prosesini mükəmməl qurmağı bacarıllar. Metodlar daim keçmiş yaradıcılığa əsasən yeniləşir və bir bütün halına çevrilir, vahid bir struktur halına çevrilməsi üçün isə mühit, verilənlər bazası və texniki vəsaitlərin zənginliyi, yenilikci və kreativ beyin həmləsinin olması əsas şərtlərdəndir.

Birgəlilik və paralellik təşkil edən bu metodlar öyrənənlərin dərindən informasiyaları mənimsəməsinə və müqayisəli tapşırıqlarla işləməsinə yardımcı olaraq hər yeni pilləyə maraq və həvəs artırmaqdadır. Sadaladığımız bütün nüansları nəzərə alsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu ikili sintez metodlar ayrılmazdır və biri birinə daim təkan verir və təlim tədris prosesini daha da keyfiyyətli və dövrün tələbi ilə səsləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili dərslik 3cü sinif R. İsmayılov., G. Orucova., D. Cəfərova., Z. Xəlilov., Altun kitab 2018.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 24 oktyabr 2013.
3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 iyun 1999.
4. Həyat bilgisi dərslik 3cü sinif B. Kərimova., G. Mehdiyeva, Aspoliqraf 2016.
5. Kurrikulum bələdçisi Ə.M.Abbasov, İ.A.Cavadov, B.O.İbadova, K.R.Quliyeva, İ.H.Sultanova, S.E.Cavadova, Elm və təhsil, Bakı 2019.
6. Riyaziyyat dərslik 1ci sinif N. Qəhrəmanova., C. Əsgərova , Bakı 2018.
7. Təhsilin modernləşdirilməsi:tarixilik,varisilik, müasirlik. «Müasir mərhələdə pedaqoji elmin inkişaf perspektivləri» toplusu, Ə. Ə. Ağayev, Bakı 2004.
8. https://www.mathgames.com/skill/2.110-addition-with-single-digit-numbers-with-sums-up-to-20,
9. https://alimok.com/az/7-yas/ru-matematika/ru-20-dairesinde-toplama-ve-chixma.
10. https://www.mathplayground.com/math-games.html

J. W. GOETHE VE A. HÜSEYİNZADE'NİN FİKİR PARALELLERİNE EDEBİ YAKLAŞIM ("Füyuzat" dergisinde "Faust"un çevirisine dayanarak)

İnci Nağıyeva Samettin
Bakü Mühendislik Universitesi Azerbaycan dili ve edebiyyatı bölümü
Hırdalan. Bakü. Azerbaycan

Özet

Azerbaycan'da ve tüm Türk dünyasının bilimsel ve kültürel ortamında yazar, gazeteci, öğretmen, sosyal şahsiyyet, çevirmen ve doktor olarak bilinen Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) öncelikle edebiyatımızda romantizm edebiyat akımının yaratıcısı olarak biliniyor. Avrupalı edebi ve teorik düşünceye mükemmel hakim olan A. Hüseyinzade ilerici gelenekleri edebiyatımıza getirdi. Çevirilerinde Azerbaycan okuyucusu Goethe, Shiller ve diğer Avrupalı yazarların eserleriyle ilk kez tanıştı, Tolstoy'un özünü ve Tolstoyculuk felsefesinin esasını anlamıştır.
Büyük Alman şair ve düşünürü J. W. Goethe'nin "Faust" adlı eserinin çevirisi ve "Füyuzat" dergisinde yayınlanması, zamanın edebi ortamında önemli bir rezonans yarattı, bir çok şair ve yazarımızın çalışmaları üzerinde önemli bir iz bıraktı.
"Faust"un çevirisi, sıradan bir edebi çevirinin çok üzerindeydi ve edebiyatımıza bu sanatın mitolojisini, felsefesini ve bir anlamda özelliklerini getiriyordu. "Faust", onun Alman şair Goethe'sinin - "ruhunun çok eski zamanlardan beri tek munisi"nin (A. Shaig) eseriydi. Bu iş A. Hüseyinzade'nin en sevdiği eserdi ve o çevirmenin çevirmeyi seçtiği eserin ruhunu hissetmesi gerektiğini düşünüyordu.
Doğu ve Batı medeniyetlerinin, daha ziyade İslam ve Hristiyanlığı temsil eden uygarlıkların yakınlaşması ve sentezi, Alman aydınlarının Doğu'ya çok yakın olan "Doğu-Batı divanı" ve "Hafısname"yi yazmış dehası Goethenin olduğu gibi Ali Bey Hüseyinzade'ni de düşündüren meselelerden biriydi.
Goethe gibi o da "yalnızlığı seven bir dahinin kaderini" (Richard Meyer) yaşadı. O da A. Hüseyinzade gibi "inzivayı seven ve guşenişin" (Abdullah Cevdet) olan bir dahiydi.

Anahtar Kelimeler: "Füyuzat" dergisi, A. Hüseyinzade'nin Batı edebiyyatı taraftarlı kalkınma programı, basında J.W. Goethe'ye karşı tutum. Doğu-Batı edebî ilişkileri

Abstract

Ali Bey Husseinzadeh, (1864-1940) known for his features as a writer, journalist, teacher, public figure, translator and doctor in the scientific and cultural environment of Azerbaijan and the entire Turkic world, is well known primarily as the creator of the romanticism literary movement in our literature. He, who perfectly mastered European literary and theoretical thinking, brought its progressive traditions to our literature. It was in his translation that the Azerbaijani reader first became acquainted with the works of Goethe, Schiller and other European writers, and understood the essence of Tolstoy and his philosophy.

A.Husseinzadeh translated and published "Faust" of a great German poet and thinker; as a consequence, this made a big difference in the literary environment of the time, and left a significant mark on the work of some of our poets and writers.

His translation of Goethe's “Faust” was far more than a literary translation, and it was to bring all of the art, mythology, philosophy, and even to some extent stylization of this work into our literature. Faust was the work of Goethe, (A. Shaik) a German poet who had been the only friend of his soul ever since. That was Husseinzade's favorite work, and he thought the translator had to hear the spirit of the work he chose for translation.

The convergence and synthesis of East and West, rather civilizations represented by Islam and Christianity separately was one of the problems of not only Goethe, the genius of German education much-approached East and the author of “East-West divan”, and “Hafizname”, but also Ali Bay Husseinzadeh, who was very close to Western culture.

Similar to Goethe, A.Husseinzadeh lived "the fate of a lonely genius" (Richard Meyer), as well as Goethe was a genius who loved "loneliness and retreating" (Abdulla Jovdat) like Husseinzadeh.

Keywords: Fuyuzat magazine, A. Husseinzadeh's Western-oriented development program, attitude towards Goethe in the press, East-West literary relations

“Efsanevi Ali Bey, dünyanın tüm dillerini, her türlü bilim, edebiyat ve sanat dalını tamamen kapsayan ve uygulayabilen bir beşer üstü insandı”.

Yusuf Akçura

Tüm ulusların romantik ya da içtimai-siyasi düşüncesi tarihinin zirvesi ulusal ideolojinin oluşumu ise, her ulusun en büyük düşünürü onu bu ideoloji bakış açısıyla şekillendirendir! Azerbaycan'da, tüm Türk dünyasının bilimsel ve kültürel ortamında yazar, gazeteci, öğretmen, halk figürü, çevirmen ve doktor olarak bilinen Ali bey Hüseyinzade’dir (1864-1940). Onu en büyük düşünür olarak görmek için bir çok nedenimiz var ... Öncelikle, edebiyatımızda romantizm edebiyat akımının yaratıcısı olarak bilinen, Avrupalı edebi ve teorik düşünceye mükemmel hakim olan A. Hüseyinzade, ilerici gelenekleri edebiyatımıza getirdi. Çevirilerinde Azerbaycan okuyucusu Goethe, Shiller ve diğer Avrupalı yazarların eserleriyle ilk kez tanıştı ve Tolstoy'un özünü ve Tolstoyculuk felsefesinin esaslarını anladı.

Alman edebiyatında da romantik ya da düşünür sosyo-politik düşünce tarihinin zirvesi olmak, ulusal ideolojinin oluşumu misyonu Johann Wolfgang Goethe'ye düştü.

Yaşamak istiyorsan, çarpış her zaman
O insan hak edir özgürlüğü ki,
Atıla bu yolda her an savaşa!..

Büyük Alman düşünür ve şairi Goethe tarafından yazılan bu parça onun ne kadar vatansever, milliyetçi ve özgürlük taraftarı olduğunu gösteriyor. Goethe'nin hayatı aynı zamanda tüm Avrupa'daki en karmaşık tarihsel politik çatışmaların olduğu zamana denk geliyordu. Erken yaşlardan itibaren "fırtına ve saldırı" cephelerine atıldı ve hatta bu ad altında bilinen herakata, bu edebi mücadeleye liderlik etti.

1770 ve 1780'lerde feodal Almanya'sında despotizme karşı bir protesto olarak ortaya çıkan bu edebi haraketle bilinen Goethe ve yakın arkadaşı Shiller, gençlik dönemlerinde bu manevi mücadele fikrinin en tipik örneklerini verdiler. Goethe'nin bu dönemde en önemli eseri olan

"Genç Werther'in Acıları" adlı trajedisinde hayat ve karakter açısından sosyal çevre ile mücadele sorununa nasıl detaylı yaklaştığını görüyoruz .

Sonralar ülkede çokca bilinen Goethe'nin kişisel yaşamında ve çalışmalarında önemli bir dönüm noktası yaşanıyor. 1775 yılında Goethe Prens Weiman ve daha sonra Dük Charles Augustus'un davetiyle onun sarayına taşındı ve hayatının geri kalanını burada geçirdi ve tanınmış bir saray yetkilisi oldu. Saray hayatının ilk yılları onun edebi yaratıcılığında bir durgunluk dönemiydi. Belirli seyahatlerden ve doğal yansımalardan sonra, bir zamanlar eski dünyaya yeni bir toplumsal düzen yaratma arzusu ile meydan okuyan ve onu yok etmek isteyen Goethe Alman klasisizminin önderi oldu.

Böylece Goethe çalışmalarının bu döneminde yeni bir klasik tarzda yazmaya başladığı eserlerinde, daha hevesli kahramanlar ve katılımcılar artık yok. Aşağıdaki dizeleri Goethe'nin o zamanki düşüncesi için özel bir slogan gibi düşüne biliriz:

> Dünyayla yarışma, huzur içinde yaşa!
> Kendini idrak et, ömrü vur başa.

Bu mısralarda Goethe'nin ruh hali A. Hüseyinzade'yi daha çok anımsatıyor. "Belki de bu, Goethe'nin yaratıcı inancına, temsil ettiği felsefeye oldukça bağlı olması ve başka bir şekilde, probleme farklı bir yaklaşım olasılığını kabul etmemesinden kaynaklanıyordu. A.Hüseyinzade, çalışmalarının artık sadece edebi bir olay olmadığını, aynı zamanda ideolojik konulara da odaklandığını biliyordu. Ancak buna rağmen, Ali bey Hüseyinzade Azerbaycan'da romantik bir akımın kurucusu olarak adlandırıla bilir ve böyle bir tanımlama gereklidir. Ali Bey'in edebiyatına psikolojik olarak mükemmel bir karakter kazandıran şey, hem onun mefkureye yönelmiş bir edebiyat olması, hem de estetik ruhunun ideolojiden ödün vermemesiydi. Ali Bey, ulusal varlığımızın ve ulusal kimliğimizin tüm yönlerini içeren çok zor ve kapsamlı bir çalışma yürütmüştü". (1. S. 192)

Ali Bey Hüseyinzade'nin varlığı da, tıpkı Goethe'de olduğu gibi, düşünürün bilim ve bilgi tutkusuyla doluydu, yazıları Goethe'de olduğu gibi iyi bilgilenmiş bir kişinin yaşam deneyimine dayanıyordu. Goethe gibi o da "yalnızlığı seven bir dahinin kaderini" (Richard Meyer) yaşadı. O da A. Hüseyinzade gibi "inzivayı seven ve guşenişin olan" (Abdullah Cevdet) bir dahiydi.

Bilgi bolluğunun yanı sıra bireyin ahlaki ve psikolojik durumu ile A. Hüseyinzade Goethe'yi andırıyordu. İlgınç olan o ki, bu iki kişilikten bahsederken, bazen Goethe'nin A.Hüseyinzade'yi ve bazen de A.Hüseyinzade'nın Goethe'yi hatırlattığını not ediyoruz. Bu, bizim hem kişiliklerin yaşamının, hem de yaratıcılığın ve fikirlerin paralelliğinin birbirini ilginç bir şekilde yansıttığını söylememizi sağlar. Batı ve Doğu medeniyetlerinin, daha ziyade İslam ve Hristiyanlığın temsil etdiği sivilizasıyaların yaklaşması, sintezi Doğu'ya çok yaklaşmış Goethe'nin olduğu gibi, Batı uygarlığına çok yaklaşan Hüseyinzade'nin de problematikalardan biriydi.

O zamanın Alman edebiyatında, Goethe'nin etkisi altında, Doğu şiirine eğilim ve sempati arttı ve bu tarzda birçok eser yazıldı. Tıpkı A. Huseynzade'nin ilk çevirisinin yüksek kalitesi ve mükemmelliği de şüphesiz zamanın edebi sürecinde fark edilmeden geçilmedi – bu onun muasırlarının eserlerinde ve mulahızalarında kanıtlanıyor. 20. yüzyılın ünlü romantik şair ve halk figürü Abdulla Şaik'in "Hatıratım" adlı kitabında Hüseyinzade hakkındaki bu düşünceler

dikkat çekicidir: "Ali Bey, yazdığı ve mecmuada örneklediği edebi parçalarla edebiyat dilimizi düzeltmeye, edebiyatımızı stil ve sanat açısından yükseltmeye çalıştı ... Bundan sonra edebiyat hem biçim, hem de konu açısından daha zenginleşdi. Çok eski zamanlardan beri ruhunun tek munisi olan Goethe'nin Faust'undan parçalar tercüme etti ve gençleri İblis konusuyla ilgilendirdi". (2. S. 201)

Goethe'nin etkisi altında Alman edebiyatında yeni yaratıcı yollar ortaya çıktıysa, A. Hüseyinzade'nin faaliyetleri de Azerbaycan edebiyatında yeni ufuklar açtı Rasim Mirza bununla ilgili şöyle yazıyordu: "A. Huseynzadeh, çevirileri, makaleleri ve denemeleriyle, publikasıyla Avrupa edebiyatının tanıtımı ve yayınlanmasında herkesten daha fazla iş yaptı ve edebi faaliyetinin ana yönlerinden birini ona yöneltmışdir. Büyük Alman şair ve düşünürü Goethe'nin Faust'unun çevirisi (bu arada, bu, Batı edebiyatından orijinalinden dilimize ilk edebi çeviridir) zamanın edebi ortamında önemli bir değişiklik yarattı, bir dizi şair ve yazarımızın çalışması üzerinde önemli bir iz bıraktı".(3. S. 164)

Goethe'nin ilginç yönlerinden biri, Doğu halklarının edebiyatı da dahil olmak üzere dünya edebiyatına başvurması, onlara çok değer vermesi ve etkileri altında bazı eserler yazmasıdır. Onun " Doğu-Batı" (1814-1819) adlı şiirler koleksiyonu ve bunu Doğu tarzında "divan" olarak adlandırması bu bakımdan ilginçtir. "Divan" da Goethe, gençliğin isyan ruhundan uzaklaştığı barış ve huzur vaaz ettiği bir zamanda, mutluluğun nedenlerini Doğu'nun ruhunda söylüyor.

A. Hüseyinzade, "Tolstoy" adlı makalesinde Lev Tolstoy ve Goethe'yi karşılaştırır ve ilkini kınar. Goethe'yi ona iyi bir örnek olarak veriyor. Böylece, yazara göre, Tolstoy zelaletdedir ve bu hatanın ana nedenini "ehkami-islamiyye hakkında mütalieye rağbet" etmemesinde aramalıdır. "Tolstoy ömrünün bir kısmını boşuna sarf edib ibrani ve yunani lisanlarını eriz və emiq tahsil edeceğine, arap ve fars dilini güzelce ögrenib bu vasıtalarla bir de İslamiyeti tatkik etmeli idi. Şair Gete ömrünün sonunda bu lüzumu hiss edip farsçayı ögrendi və bu tahsilden çok müstefiz oldu". (4. S. 24)

Goethe'nin Doğu edebıyatında lirik şiirin en yetenekli üstadlarından biri büyük şair Hafız Şirazi'ye adanmış şiiri "Namutanahi" de Doğu edebiyatına, özellikle Doğu lirik şiirine olan sempati ve sevgisi çok bariz duyuluyor:

> "O kadar harikasın ki, edebiyat gibisin,
> Başlangıç değil, son değil, sonsuzluk gibisin ...
> Başından sonuna kadar bir sanatsın,
> Sanatta bu nasıl bir bilgelik, bu nasıl bir kudret!" (5. S. 8)

Goethe` nin Doğu klasik şiir ustası için büyük hayranlığını ve meftunluğunu ifade eden bu şiir, aşağıdaki mısralarla sona ermektedir:

> "Ne olurdu, biraz senin gibi olsaydım ...
> Gel seninle gönülden hemdem olalım, ey Hafız!
> Gel seninle hayatın acısını, cefasını,
> Aşkını, hicranını, zevkini, sefasını
> Birlikte hissedelim, tatalım, paylaşalım.
> Bu, benimçin hayatta en büyük bır nimettir:
> Seninle hemdem olmak ne büyük bir seadetdir!

Ama hayatta tekrar yok ... var ol yine sen!
Sen bizden çok büyüksün, hep yenisin! ” (6. S. 9)

Edebiyat, kültür, evrensellik ve eşitlik sevgisini ölçen bir araç olsaydı, her halde Goethe ve A. Hüseyinzade'nin sevgisi beraber olurdu. Yukardaki şiiri okurken, Goethe'in Hafız'ın çalışmalarına ne kadar vurgun olduğunu gösteren hisler, sanki A. Huseynzade'nin “Faust” çevirisi ve yayını zamanı yaşadığı sevinç ve mutluluğun bir yansımasıdır.

A. Hüseyinzade, o zamanın tarihini şöyle anlatıyor: “Öteden beri üzerinde çalıştığım "Faust" un (eserin bir parçası) çevirisinin bir kısmı 1932’de Goethe'nin ölümünün 100. yıldönümü dolayısıyla prof. Tofik Remzinin himmetile bastırıldı”.

Daha önce, 1893'te “Faust”un çevirisinin ilk örneği Türkiye'deki "Malumat" dergisinde, sonra "İçtihat" dergisinde yayınlandı. Selyani imzasıyla yayınlanan bu eser, Türk okur ve Türk edebiyat camiasının Goethe ile ilk tanışmasıydı. Alman edebiyatında aydınlanmadan romantizme geçiş sürecini gerçekleştiren Goethe, Türk dilindeki okuyucuları neredeyse bir Doğu şairi kadar oryantal bir ahengle büyülemeye başladı:

“Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırken,
Takibe ne at var, ne kanat var, ne de yelken.
Rahat uçuşup fövqü çemenzarda kuşlar,
Alhan ile ihtar kılarlarsa baharı.
Sevdayi-vatan şevki ilə eyler ise seyr
Sahraları, deryaları bir durna katarı.
Canlı, uca dağlar üzerinde azametle
Şahin perü-balın açıp eylerse teali
Yükselmeye balalara alemleri seyre
Her ferdi eder sövq onun hüsnü-hayali”. (7. №5)

1906 yılında "Faust" dan birçok alıntı Ali bey Hüseyinzade tarafından "Füyuzat" dergisinin sayfalarında çevirilerle Azerbaycan okuyucularına sunuldu ve daha sonra "İrşad", "Yeni Füyuzat" ve "Şelale" matbaalarında yayınlandı. Goethe okurlara ilk kez A. Hüseyinzade tarafından "Füyuzat" dergisinde sunuldu ve belli zamanlarda edebi metnin bir dizi Füyüzat dergisinde sunumu ile birlikte "Faust" yazarının silueti arka planda canlanıyordu. Bu dahi Alman düşünürü, neredeyse, "Faust" un yazarı olarak, edebi ve bilimsel toplumda ilgi uyandırdı. Bu nedenle, “Yeni Füyuzat”ta (daha önce, “Füyuzat” dergisi şair hakkında sunumla iki kez fotoğrafını yayınladı) Goethe, Faust'un yazarı olarak okuyuculara sunuldu. Yazarın resminin altındaki sunumda şunu okuyoruz: “Alman şüarayi-binamından “Faust”nam asari-meşhurun müherriri Getenin resmidir”. Edebi-bilimsel düşünce ve sanatsal-estetik pratikte, mükemmel sanatçının kişiliği ve kahramanın manevi dünyası bu şekilde vahdette sunuluyor.

Goethe neredeyse tüm kariyeri boyunca “Faust” üzerinde çalıştı: 1722'de 23 yaşında bir gençken başlamış ve 1831'de 83 yaşında ölümünden sadece bir yıl önce bitirmiştir. Bu aynı zamanda çalışmanın doluluğuna da katkıda bulunur; eser sadece 23 yaşında bir gençin düşüncesine değil, aynı zamanda kamil bir insanın yaşam boyu deneyimlerine dayanan zengin bir hayat yaşanmışlıklarının zengin toplusudur. Buna dayalı özel bir uyum içinde olan eserin çevirisi edebiyatımızdaki edebi süreçte büyük bir rezonansa neden olmuştur.

"Son derece karmaşık ve sosyal olaylarla birlikte derin felsefi ve mistik mitolojik motifler içeren "Faust"u tam manasıyla anlamak için antik Yunan mitolojisinden başlamış Goethe'nin zamanındaki çeşitli fikirleri, edebi ve estetik eğilimleri bilmek, yazar ve eser hakkındaki esas araştırma yazılarıyla tanışmak gerekiyor ". (8. S. 9)

Romantik sanat görüşleri sadece A. Hüseyinzade'nin eleştirel çalışmalarına değil, sanatsal çalışmalarına da yansıyor. Söylediğimiz gibi, bu ilk tercüme eseri "Faust" eserinin yazarı Goethe kariyerinin sonuna doğru, yani eseri yazdığı zaman daha çok romantizme yönelmişti. Bu nedenle "Füyuzat"ın ilk saylarında A. Hüseyinzade'nin bu çevirilerinin yayınlanması hiç de tesadüf değildir. Eserde Goethe tarafından yaratılan şairin imgesiyle Ali bey sanki, kendinin, aynı zamanda "Füyuzat" ın sanatsal ve estetik niyetini, sanatı ve dünyanı anlamasından konuşuyor. Derginin ilk sayısında "Faust"dan bir alıntıya dikkat edelim: "Şair-... Bana asimanın, mavarayı-kevakibde olan bir alemi-asudenin yollarını göster ki, oraya pervaz edeyim. Şair üçün en hakiki bir şifanın, en saf bir behrü sürurun şükufezarı ancaq o balalardadır, kalpleri lebrizi-füyuzat eden aşq və muhabbet yedi lahuti ile ancak orada bedayeler yaradır, harüqe ibda eder". (9. №1. S. 7)

Gökyüzüne yükselmeği ve hayali olarak enginliklere baş vurmayı arzu eden Goethe, şüphesiz A. Hüseyinzade'nin ulusal edebiyatımıza revaç vermek istediği romantik sanat akışını mükemmel bir şekilde ifade ediyor. Bu fikir sayesinde onların fikirleri birbirini tamamlar: "Hep gördüyümüz gibi yazmakta ne terakki ola biler, bir az da düşündüyümüz gibi yazmalıyız". (10. №22. S. 345)

Önde gelen edebi bilim adamı Ş. Veliyev konuya şu şekilde yaklaşıyor: "..." Faust "a büyük önem verilirdi, çeşitli olaylar, olgular ve sorunlara Fausttarzı felsefi inançla yaklaşım "Fuyuzatcılar "için belirli bir edebi-estetik norm olarak kabul edildi. Klasik edebi kahraman ve sanatkarların gözüyle çağdaş gerçekliğe bakıp değerlendirmek (O çalışma konumunu edebi düşünce tarzına geçirilmesinin en belirgin örneğini A. Hüseyinzade'nin "Siyaseti-füruset" eserinde görüyoruz) "Füyuzatcılar" için önemli meziyet sayılsa da, Fausttarzı düşünce ayrıca öne çekiliyor". (11. S. 181)

Kaynakça

1. Azər Turan "Ali Bey Hüseyinzade". "Moskova. "Salam press" 2008
2. A. Şaik "Hatıratım". Bakü. Gençlik. 1973.
3. Rasim Mirze. "Türkçülüğün babası". Bakü. Bilim. 2000.
4. A. Hüseyinzade. "Füyuzat". №2. Bakü 1906.
5. İ. W. Goethe. "Seçilmiş eserleri". Bakü." Doğu-Batı ". 2010.
6. İ. W. Goethe. "Seçilmiş eserleri". Bakü." Doğu-Batı ". 2010.
7. "Övragi Nefise" Bakü.1919. №5.
8. M. Rzaguluzade. İ. W. Goethe "Faust" çevirisi "Önder Yayınevi" Bakü-2004.
9. A. Hüseyinzade "Füyuzat" №1. Bakü 1906.
10. Namık Kemal "Fuyuzat". 1907. №22
11. Ş. Veliyev "Füyuzat Edebi Mektebi". Bakü. Bilim. 1999.

SOLVING COVID-19 PROBLEM

Laman Hajiyeva
The Baku branch of I.M.Sechenov First Moscow State Medical University,
Faculty of Medicine student, Baku, Azerbaijan

Abstract
Coronavirus infection, in other words, COVID-19, is a severe acute respiratory infection caused by a virus SARS-CoV-2 and is a topical problem of today. Every day the number of infected and died due to the complications resulted from the menacing disease is proliferating. At the moment, there is no specific therapy against the virus SARS-CoV-2, but various scientific and clinical studies are already underway, although obtaining effective vaccinations may still take many months.
What is allicin? Allicin is an organic compound, that is generated from the interaction of alliinase enzyme with amino acid alliin during mechanical destruction of plant cells containing them. It features with a striking toxic effect on bacteria, viruses, fungi, protozoa, and parasites. Allicin easily passes through cell membranes and interacting with thiol groups in proteins alters cellular metabolism which leads to the death of infected cells. Once in healthy human cells, allicin is neutralized by glutathione tripeptide. The actions of viruses are based on submissively forcing the infected cells to produce their own genetic material and inherent protein. The infected cells become pathogenic and no longer able to produce their own proteins, including glutathione production that ceases. And this is what exactly could be used for the therapy of coronavirus infection. After all, without glutathione, infected cells already become sensitive to the toxic effects of allicin.
But not everything is that straightforward. Since allicin is an unstable compound it can decompose quite quickly in the blood. How can we use allicin's remarkable properties to convey it to the infected cells and destroy them? To solve this problem, I suggest considering the useful experiment led by a recognized specialist in enzymology and protein chemistry, Aaron Rabinkov. He and his colleagues developed a method for the formation of allicin directly on the surface of a cancer cell without the need of transporting it through the destroying bloodstream. They accomplished this by means of a carrier - a monoclonal antibody, that transported alliinase to the surface of cancer cells, and alliin reached them through the blood. This original approach can also be applied to the treatment of coronavirus infection COVID-19.
So, here is another proposition of the combat against dangerous coronavirus, and its effectiveness can only be confirmed by clinical studies. Let's hope that humanity will soon gain its next victory in the long fight against different diseases.

Keywords: coronavirus infection, COVID-19, allicin, glutathione, SARS-CoV-2

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ COVID-19

Ляман Гаджиева,
студентка 4-го курса лечебного факультета Бакинского филиала ПМГМУ
им. И.М.Сеченова, Баку, Азербайджан

Аннотация
Коронавирусная инфекция COVID-19 – острая респираторная инфекция, вызываемая вирусом SARS-CoV-2 – является актуальной проблемой на сегодняшний день. С

каждым днём растёт количество заболевших и умерших вследствие осложнений от этого опасного заболевания. На данный момент отсутствует какая-либо специфичная терапия против вируса SARS-CoV-2, но уже ведутся различные научные и клинические исследования, хотя получение эффективной вакцины может занять ещё многие месяцы.

Что такое аллицин? Аллицин - органическое соединение, которое образуется при взаимодействии фермента аллииназы и аминокислоты аллиина при механическом разрушении содержащих их растительных клеток. Он обладает выраженным токсическим действием на бактерии, вирусы, грибки, простейшие и паразиты. Аллицин легко проходит через клеточные мембраны и, взаимодействуя с тиоловыми группами белков, изменяет клеточный метаболизм, что приводит к гибели заражённых клеток. Попадая же в здоровые клетки человека, аллицин нейтрализуется трипептидом-глутатионом. Действие любых вирусов основано на подчинении заражённых клеток и принуждении их к выработке своего генетического материала и свойственного себе белка. Инфицированные клетки превращаются в патогенные и не могут более продуцировать собственные белки организма, в том числе прекращается выработка глутатиона. И именно это могло бы быть использовано при терапии коронавирусной инфекции. Ведь без глутатиона инфицированные клетки уже становятся чувствительными к токсическому действию аллицина.

Но не всё так просто. Ведь аллицин является нестабильным соединением и способен довольно быстро распадаться в крови. Как же использовать его замечательные свойства, чтобы донести аллицин к инфицированным клеткам и уничтожить их? Думаю, что для этого будет полезен опыт Аарона Рабинкова - признанного специалиста в области энзимологии и белковой химии. Он со своими коллегами разработал метод образования аллицина непосредственно на поверхности раковой клетки без необходимости транспортировки через разрушающий его кровоток. Они осуществили это путём переносчика - моноклонального антитела - транспортирующего аллииназу к поверхности раковых клеток, а аллиин пустили к ним через кровь. Этот оригинальный подход можно применить и относительно лечения коронавирусной инфекции COVID-19.

Итак, перед вами ещё одна трактовка борьбы с опасным коронавирусом, а эффективность её могут подтвердить лишь клинические исследования. Будем надеяться, что человечество скоро одержит свою очередную победу в многовековой борьбе с различными болезнями.

Ключевые слова: коронавирусная инфекция, COVID-19, аллицин, глутатион, SARS-CoV-2

Введение

Коронавирусная инфекция COVID-19 – потенциально тяжёлая острая респираторная инфекция, вызываемая вирусом SARS-CoV-2 – является актуальной проблемой на сегодняшний день. Первые случаи заболевания этим вирусом были зарегистрированы в декабре 2019-го года в китайском городе Ухань, а уже к середине января 2020-го года вирус проник в другие провинции Китая. На сегодняшний день заболевание, помимо Китая, затронуло многие страны мира, включая большинство европейских стран и США.

Инфекция передается преимущественно воздушно-капельным путем и может протекать как в легкой, так и в тяжелой форме. Осложнения в большинстве случаев включают вирусную пневмонию, влекущую за собой острый респираторный дистресс-синдром или дыхательную недостаточность с риском смерти. Тяжёлые формы болезни в основном развиваются у пожилых людей и у людей с различными хроническими

патологиями, включающими сахарный диабет, бронхиальную астму, опухоли и сердечно-сосудистые заболевания. Следует заметить, что это группа людей с пониженным иммунитетом.

На данный момент отсутствует какая-либо специфическая терапия против вируса SARS-CoV-2, пациенты получают в основном симптоматическую и поддерживающую терапию. В качестве поддерживающей терапии при острой дыхательной недостаточности применяются искусственная вентиляция лёгких, а также экстракорпоральная мембранная оксигенация. Искусственная вентиляция лёгких предназначена для подачи кислорода в лёгкие с целью насыщения крови кислородом и удаления из лёгких углекислого газа. При экстракорпоральной мембранной оксигенации венозная кровь направляется в специальный аппарат, где она насыщается кислородом и из неё удаляется углекислый газ, а затем она снова возвращается в своё русло. Данный метод снижает летальность среди пациентов, однако является дорогостоящим и ресурсоёмким способом поддержания жизни, а в числе осложнений возможны больничные инфекции. Кроме того, китайские медики применяют такие методы лечения, как использование кортикостероидов, антибиотиков и противовирусных средств, что, однако, не совсем поддерживается ВОЗ, т.к. эти методы лечения основаны на слабых доказательствах их эффективности. Помимо этого, ведутся различные научные и клинические исследования в области применения противомалярийных средств, плазмы крови выздоровевших, блокаторов рецепторов ангиотензина 2 и др.

Тем не менее каждый день растёт количество заболевших и умерших от этого довольно опасного заболевания. Поэтому разработка вакцины очень важна, работы в этой области ведутся, но получение эффективной вакцины может занять ещё многие месяцы. Требуется незамедлительное решение этой проблемы, т.к. в обратном случае пандемия грозит стать неконтролируемой. После небольшого вступления о корне проблемы, я перейду к основной части своей работы.

Суть темы

Что такое аллицин?

Аллицин – главное биологически активное вещество чеснока. Как лечебное растение чеснок использовался ещё в древности. О лечебных свойствах этого растения писали Гиппократ, Парацельс, Авиценна. Как было отмечено важнейшим действующим компонентом чеснока является аллицин, или диаллил дитиосульфинат – эфирное масло, обладающее характерным запахом. При этом важным и интересным фактом является отсутствие аллицина в интактной клетке чеснока и его образование только при механическом разрушении этих клеток. Это явление было открыто в 1944-ом году американским учёным Честером Кавалитто и его сотрудниками, которые и дали название аллицину. Механизм же образования аллицина был выявлен в 1947-ом году швейцарскими исследователями Штоллем и Зеебеком. Они установили, что в образовании аллицина основную роль выполняют фермент аллииназа, находящийся в вакуолях, отгороженных от цитоплазмы собственными мембранами, и особая серосодержащая аминокислота аллиин, равномерно распределённая в цитоплазме. При разрушении клетки чеснока аллииназа и аллиин контактируют и вступают в реакцию, в результате чего и образуется аллицин. В результате этой реакции происходит быстрое расщепление аллиина с образованием аллицина, аммиака и пировиноградной кислоты. Это превращение протекает следующим образом:

1) аллииназа

$CH_2=CH-CH_2-SO-CH_2-CH(NH_2)-COOH \rightarrow CH_2=CH-CH_2-SOH + CH_2=C(NH_2)-COOH$

аллиин — аллилсульфеновая кислота — α-аминоакриловая кислота

2)

$CH_2=C(NH_2)-COOH + H_2O \longrightarrow NH_3 + CH_3-CO-COOH$

α-аминоакриловая кислота — аммиак — пировиноградная кислота

3) -H2O

$2CH_2=CH-CH_2-SOH \xrightarrow{-H_2O} CH_2=CH-CH_2-SO-S-CH_2-CH=CH_2$

аллилсульфеновая кислота — аллицин

Реакция (1) катализируется аллииназой; превращения (2) и (3) протекают с большой скоростью самопроизвольно.

Являясь гидрофобной липофильной молекулой, аллицин легко проходит через клеточные мембраны и оказывает токсическое действие на различные микроорганизмы. В основе механизма действия аллицина лежит его способность взаимодействовать с тиоловыми группами белков. Это в свою очередь приводит к инактивации различных регуляторных белков, в том числе и ферментов, которые ответственны за передачу внутриклеточных сигналов, межклеточные контакты и деление клеток. Ещё было выявлено, что микротрубочки клеток очень чувствительны к действию аллицина, что приводит к остановке клеточного деления. Результаты такого пагубного действия дополняются изменением метаболических процессов в клетках, что в конечном итоге приводит к их гибели. В природе образование аллицина имеет биологическую целесообразность и является у растений своеобразным примитивным защитным механизмом от микроорганизмов почвы. Но тут напрашивается вопрос: как тогда получается, что при употреблении чеснока в пищу, образующийся при этом аллицин теряет свои токсические свойства и не обладает губительным влиянием на клетки человека?

Дело в том, что в клетках человека и других теплокровных содержится большое количество глутатиона и аллицин, попавший в такие клетки, с одной стороны инактивирует белки, с другой же эти инактивированные белки быстро восстанавливаются в клетке глутатионом, и в этом случае клетка не погибает. Поподробнее это будет рассмотрено ниже, тут же следует отметить, что аллицин внутри клеток также может вступать в реакцию с восстановленным глутатионом, т.к. последний тоже имеет SH-группу:

$2GSH + CH_2=CH-CH_2-SO-S-CH_2-CH=CH_2 \rightleftharpoons 2G-S-S-CH_2-CH=CH_2 + H_2O$

глутатион — аллицин — S-аллилмеркаптоглутатион(GSSA)

Продукт этой реакции S-аллилмеркаптоглутатион (GSSA) подобно аллицину также реагирует с SH-группами белков и вызывает таким образом инактивацию ферментов. Ингибирование активности различных ферментов приводит к изменению метаболизма, а затем и к гибели клеток (бактерий, грибков и др.). Как уже было отмечено, это относится далеко не ко всем клеткам. Клетки человека, а также других теплокровных

содержат большое количество глутатиона, который препятствует запускаемому аллицином механизму гибели клеток. Глутатион, который представляет собой трипептид гамма-глутамилцистеинилглицин, существует в двух формах: восстановленной и окисленной. Благодаря восстановленному глутатиону, а также другим восстанавливающим агентам, таким как дитиотреитол (DTT) и 2-меркаптоэтанол (2-ME) модифицированные белки вновь восстанавливаются и ферменты вновь становятся активными. Таким образом, внутриклеточный метаболизм наших клеток не нарушается и они избегают цитотоксического действия аллицина.

Ниже представлены реакция аллицина с тиоловыми (SH) группами белков, а также реакция восстановления модифицированных и ингибированных аллицином белков с восстанавливающими агентами, или же, простыми словами, реакция, которая приводит к гибели клетки при воздействии аллицина, и другая реакция, при котором глутатион предотвращает это явление:

1) R-SO-S-R + P-SH ⟶ P-S-S-R + H-SO-R
аллицин активный белок инактивиров. белок

2) P-S-S-R + G-SH ⇄ P-SH + R-S-S-G
инактивиров. белок восстановленный белок

где R представляет собой $-CH_2-CH=CH_2$; P является белком; G-SH это восстановленный глутатион.

Ещё следует отметить, что помимо антибактериального, противовирусного, антипаразитарного и противогрибкового эффектов, аллицин также благоприятно воздействует на сердечно-сосудистую систему, улучшает усвояемость глюкозы клетками, оказывая тем самым гипогликемическое действие, нормализует работу желудочно-кишечного тракта, а также обладает иммуномодуляторным, противовоспалительным, выраженным антиоксидантным и, что очень важно, по достижении необходимой дозы, даже противораковым эффектом. Благоприятное влияние аллицина на сердечно-сосудистую систему заключается в снижении повышенного кровяного давления, снижении уровня холестерина и триглицеридов в сыворотке крови, а также в подавлении агрегации тромбоцитов (антитромботическое действие).

Итак, зная вышеперечисленные полезные свойства аллицина, можно смело рассчитывать на его благоприятное воздействие на больных, страдающих коронавирусной инфекцией COVID-19, а также на его применение в качестве профилактического средства. Ведь, в сущности, большинство больных коронавирусной инфекцией COVID-19 имеют дополнительные сопутствующие заболевания, такие как сахарный диабет, атеросклероз, артериальная гипертензия, рак и др. Аллицин, обладая гипотензивным, антитромботическим, а также гипохолестеринемическим эффектами, может укреплять сердечно-сосудистую систему и быть очень полезным для лечения заболеваний этой системы, которые очень часто сопровождают больных COVID-19. Учитывая же гипогликемический и противораковый эффекты аллицина можно бороться с сахарным диабетом и опухолевыми заболеваниями. Американскими клиницистами было доказано, что чем больше аллицина попадает в организм человека, тем ниже становятся уровни канцерогенных процессов, способных привести к развитию рака и тем эффективнее его профилактическое защитное действие. Кроме

того, учитывая также тот факт, что большинство умерших от коронавирусной инфекции людей являются пожилыми людьми, можно предложить аллицин в первую очередь в качестве иммуностимулирующего средства, ведь пожилые люди, большинство которых страдают хроническими заболеваниями, несомненно относятся к группе людей со слабым иммунитетом, а аллицин, как уже было упомянуто, обладает иммуностимулирующим действием.

При лечении коронавирусной инфекции очень важно подчеркнуть противовирусную активность аллицина. Как известно, возбудителем этого опасного заболевания является SARS-CoV-2 – оболочечный одноцепочечный (+)РНК-вирус, относящийся к роду Betacoronavirus и семейству Coronaviridae. В вирусе SARS-CoV-2 генетический материал заключён в спиральный капсид, который в свою очередь тоже покрыт оболочкой. Генетический материал вируса содержит информацию, позволяющую ему воспроизводить себя, в то время как спиральный капсид защищает генетический материал. Внешняя оболочка вируса при помощи находящихся на её поверхности белковых шипов позволяет проникать вирусу внуть клеток и размножаться там.

Попадая в организм человека, SARS-CoV-2 вступает в контакт преимущественно с клетками дыхательной системы. При помощи рецептор-связывающих S-белков, формирующих шипы на поверхности оболочки вируса, вирус связывается с рецепторами ангиотензинпревращающего фермента 2-го типа (АПФ2) и использует его как точку входа в клетку. Рецепторы АПФ2 представлены на клетках дыхательного тракта, пищевода, подвздошной кишки, почек, мочевого пузыря, сердца и ЦНС. Однако основной мишенью для вируса SARS-CoV-2 являются альвеолярные клетки 2-го типа лёгких, что определяет развитие пневмонии. Помимо рецепторов ангиотензинпревращающего фермента 2-го типа также обсуждается роль белка басигина (CD147) в инвазии клеток вирусом SARS-CoV-2. Связывание вируса SARS-CoV-2 с рецепторами ангиотензинпревращающего фермента 2-го типа (АПФ2) позволяет ему проникнуть в клетку и получить доступ ко всем её системам. Обычно клетка использует собственный генетический материал и с помощью рибосом синтезирует белки, которые выполняют различные функции. Однако коронавирус заставляет рибосому считывать его РНК и производить белки, нужные ему. Другими словами рибосомам приходится использовать для синтеза белков не собственную, а чужую генетическую информацию вируса. Очевидно, что это приводит к синтезу белков вируса, которые формируют капсид и белки на поверхности вирусной оболочки. В свою очередь происходит также процесс репликации вирусного генетического материала и в результате синтезируются новые вирусные РНК. Таким образом, клетки человеческого организма начинают воспроизводить генетический материал и белки вируса SARS-CoV-2. Этот процесс повторяется множество раз и в результате образуется огромное количество вирусных РНК и белков. Процесс продолжается до насыщения клетки вирусами, которые собираются под клеточной мембраной и выходят наружу через неё, тем самым уничтожая клетку. Теперь огромное количество новых вирусов отправляется на поиски новых клеток и всё повторяется вновь.

Итак, как было выше упомянуто, инфицированные клетки подчиняются вирусу и вырабатывают генетический материал и белки, свойственные ему. Клетки теперь уже не могут больше продуцировать собственные белки, в том числе прекращается выработка ферментов, ответственных за синтез глутатиона: гамма-глутамилцистеинсинтетазы и глутатионсинтетазы. Всё это приводит к недостатку глутатиона в клетке. И именно это могло бы быть использовано при терапии коронавирусной инфекции. Ведь без глутатиона инфицированные клетки уже становятся чувствительными к токсическому действию аллицина. Аллицин, попавший

в инфицированные вирусом клетки, будет взаимодействовать с тиоловыми группами белков и ингибировать таким образом активность этих белков, однако теперь уже клетка не сможет защищаться от токсического действия аллицина, ведь главного защитника – глутатиона уже недостаточно. Итак, модифицирование тиоловых групп в белках приведёт к инактивации различных регуляторных белков, нарушению всего метаболизма беззащитной клетки и её гибели. Но тут возникает вопрос: почему же так важна гибель клетки? Ведь инфицированные клетки в конце концов и без аллицина уничтожаются в результате выхода из клетки новых синтезированных вирусов. Зачем убить клетку, которая и так обречена на смерть?

А всё дело в том, что идея заключается в гибели клетки на той стадии пока она производит компоненты вируса – генетический материал и белки, пока клетка выполняет роль завода по производству вирусов. Аллицин, попадая в неё на этой стадии, пока она жива и подчиняется вирусу, уничтожит её как бомба, тем самым не давая выходу из клетки и распространению огромного количества новых вирусов. Таким образом, во всех инфицированных клетках остановится процесс выхода огромного количества новых вирусов в кровь, погибнут все клетки, содержащие вирусы, не произойдёт дальнейшего распространения SARS-CoV-2, а те вирусы, которые уже успели попасть в кровь, всё равно в конце концов проникнут в новые клетки для размножения, где аллицин их вычислит и уничтожит. Таким образом, вирус, в конечном итоге, всё равно обречён на неудачу.

Но не всё так просто. Ведь аллицин является нестабильным соединением и способен довольно быстро распадаться в крови. Как же использовать его замечательные свойства, чтобы донести аллицин к инфицированным клеткам и уничтожить их? Думаю, что для этого будет полезен опыт Аарона Рабинкова – признанного специалиста в области энзимологии и белковой химии. Он со своими коллегами разработал способ биотехнологического получения большого количества чистого аллицина. Пропуская через колонку с иммобилизированной аллииназой раствор синтетического аллиина, они на выходе из колонки получили раствор чистого аллицина в максимально водорастворимой концентрации. Оказалось, что иммобилизация аллииназы на колонке не приводит к потере активности фермента, напротив, он оставался активным в течение длительного времени. В дальнейшем для поставленной цели доставки аллицина к поражённым клеткам Аарон Рабинков со своими коллегами разработал метод образования аллицина на поверхности раковой клетки так, чтобы он не должен был достигать опухоли через разрушающий его кровоток. Для этого они осуществили направленный транспорт аллииназы к поверхности раковой клетки и в момент, когда аллииназа достигла опухоли, ввели в кровоток аллиин. В качестве переносчика аллииназы было выбрано моноклональное антитело, развитое против специфического антигена раковых клеток. Аллиин, достигнув раковой клетки, взаимодействовал с доставленной к клетке аллииназой. В результате на поверхности раковой клетки образовался аллицин, который немедленно проникал в раковую клетку и уничтожал её.

С помощью оригинального подхода, предложенного Рабинковым и его командой, удалось успешно вылечить мышей с пересаженным раком желудка, уничтожить in vivo клетки человеческой бетта лимфоцитарной хронической лейкемии и др. Обнадёживающие результаты были также получены и с грибковыми заболеваниями. К примеру, были вылечены мыши, заболевшие аспергиллёзом, что также свидетельствует о ценности аллицина, как подхода для лечения тяжёлых инфекционных заболеваний.

Почему же не применить этот оригинальный подход и относительно лечения коронавирусной инфекции COVID-19? Как уже известно из вышесказанного, вирус

SARS-CoV-2 для проникновения в клетки использует рецепторы ангиотензинпревращающего фермента 2-го типа (АПФ2) на поверхности определённых клеток. Получение специфических моноклональных антител к этим рецепторам и их применение даст возможность осуществить транспорт аллииназы напрямую к клеткам, содержащим эти рецепторы. Когда аллииназа путём моноклональных антител достигнет необходимых клеток надо ввести в кровоток аллиин. Аллиин, циркулируя в крови, наконец достигнет инфицированных вирусом клеток и вступит в контакт с доставленной к ним аллииназой. При этом создастся ситуация, приближённая к таковой в естественных условиях, где в ответ на нарушение целостности клетки чеснока аллиин контактирует с аллииназой и как результат этой реакции образуется аллицин. Аллицин, полученный на поверхности инфицированных клеток, немедленно проникнет через клеточные мембраны и, нарушая клеточный метаболизм уже известным путём, приведёт к их уничтожению. Вместе с заражёнными клетками уничтожатся все находящиеся и синтезирующиеся в них вирусы. На поверхности же оставшихся незаражённых, но имеющих рецепторы АПФ2, клеток аллицин будет образовываться, однако такие клетки будут надёжно защищены достаточным для нейтрализации действия аллицина количеством глутатиона.

Заключение

Всё вышесказанное позволяет надеяться, что аллицин, являясь уникальной молекулой, благодаря своим замечательным свойствам может бороться с пандемией коронавирусной инфекции COVID-19 и победить её.

В теории это выглядит достаточно эффективным способом, но, конечно же, для доказательств обязательно нужны клинические исследования. Будем надеяться, что в любом случае в скором времени эффективное средство борьбы с пандемией COVID-19 будет найдено и над коронавирусом SARS-CoV-2 будет одержана очередная победа современной медицины.

Источники

Rabinkov A., Miron T., Mirelman D., Wilchek M., Glozman S., Yavin E., Weiner L., 2000. S-Allylmercaptoglutathione: the reaction product of allicin with glutathione possesses SH-modifying and antioxidant properties. Biochimica et Biophysica Acta (BBA) – Molecular Cell Research, 1499: 144-153.

Арзуманов И. 2011. Чеснок. Allium sativum. Журнал “Коммерсантъ Наука” №9, стр.79

Горяченкова Е.В. (Представлено академиком А.И.Опариным 26 IX 1952). Фермент чеснока, образующий аллицин (аллииназа) – протеид фосфопиридоксаля. Доклады Академии Наук СССР 1952. Том LXXXVII, №3 (биохимия).

Кароматов И.Д., Ражабова Н.Б. 2019. Чеснок как лечебное средство древней и современной медицины. Электронный научный журнал “Биология и интегративная медицина” №3: стр.174-203.

Костенко Н.А. и коллектив других авторов, 2020. Профилактика, диагностика и лечение новой коронавирусной инфекции (COVID-19). Временные методические рекомендации, версия 4.

Курынина К.О., Стаценко И.В. 2014. Лечение и профилактика атеросклероза препаратами чеснока. Журнал “Молодой учёный” №4 (63): стр.362-369.

Рабинков А. Аллицин – история открытия и современный взгляд. URL: rehes.org/lst1/lst1_18.html [03.03.2010]

Смирнов Л.П., Суховская И.В. 2014. Роль глутатиона в функционировании систем антиоксидантной защиты и биотрансформации (обзор). Учёные записки Петрозаводского государственного университета. Сер. : Естественные и технические науки, №6 (143): стр.34-40.

STYLISTIC ANALYSIS OF THE MUHAMMAD IMTIAZ'S POEM 'DON'T BE SLAVE TO YOUR MIND' WITH RESPECT TO PHONOLOGICAL AND GRAPHOLOGICAL PERSPECTIVES

Muntazar Mehdi
Assistant Professor (English), NUML, Islamabad Pakistan
Maha Tariq Khan
(BS English) NUML
Namra Shahid
(BS English) NUML

Abstract
The current study focuses on the stylistic analysis of the Poem, "Don't be Slave to your mind" by Muhammad Imtiaz. Poetry is an expression of mixed emotions. The researcher is spread over two levels of stylistic analysis that are: phonological level and graphological levels. In order to analyze these two levels, the researcher has taken the theory of Geoffrey Leech (1969). Leech (1969) is of the opinion that stylistics is a linguistic approach or access to literature that helps to explain the relationship between language and artistic function of the writer with motivating the questions of why and how. With the concern of methodology, the nature of this article is qualitative, as the researcher has done textual analysis of the poem. The poets usually use it as a powerful tool to convey the internal state let it be happiness, sadness, love, jealousy, sorrow or fear. It is rather difficult to interpret the poem stylistically. Students are often unable to interpret or pin point the intention of the writer due to the heavy usage of stylistic devices. There are hidden meanings beneath hidden meanings. With the help of different stylistic devices, the researcher has tried to find out the intended meanings in the poem. It is recommended that in order to unravel the intended meanings, it is not enough to interpret the poem at its deep and surface meaning but it is also important to ensure the rise and fall of intonation of the poem which carries specific meanings as well.

Keywords: Stylistic Analysis, intended meaning, qualitative, internal state

CHAPTER 1 INTRODUCTION

Stylistics is an important component of any literary writing, which clarifies the idea and motive of the writer as every author has his/her own stylistic strategies in regards to his/her uniqueness of the writing that makes his/her work outstanding as compared to other Writer's work. With the aid of various stylistic variables, the writer brings forth different type of expressive and magnificent improvisations in his/her writing style. Readers come to understand the nature of any writer by the choice of words in his writing. It depicts the persona of the author and additionally turns into the motive of his personal precise identification. Stylistics is taken from the phrase style. It is for a department of Linguistic that research the diverse style of writing. It also refers to suitable use of words or language in writing.
Widdowson (1975) defines Stylistics:

"By stylistics I mean the study of literary discourse from a linguistics orientation and I shall take the view that what distinguishes stylistics from literary criticism on the one hand and linguistics on the other hand is that it is essentially a means of linking the two and has (as yet at least) no autonomous domain of its own" (p.3).

Leech and Short (1981) are of the view, "the word 'style' has a fairly uncontroversial meaning: it refers to the way in which language is used in a given context, by a given person, for a given purpose, and so on" (p.9). Stylistics includes diverse stages inclusive of the phonological level, graphological level, grammatical stage, lexical stage, and many others. Every stage has a various function in extraordinary contexts. It facilitates us to interpret and examine unique literary work. As literary stylistic just makes a specialty of various functions of literary writing such as poem, novel, drama and many others. At the same time as popular stylistic concerns best with well-known capabilities of a language used in a selected discourse inclusive of newspaper, commercials, public speeches and so on. Stylistics is largely a type of subject that examines
how one-of-a-kind linguistic capabilities had been used and functioned in given language inside the literary writing. As the phrase stylistics itself is a combination of syllables 'style' and 'listics' , right here, listics is taken from linguistics. Therefore, stylistics and linguistic are interconnected with each other. "Don't be Slave to your mind", is written by Muhammad Imtiaz. He is a new emerging Pakistani poet. He wrote many other English poems and every poem has a unique subject. "*Don't be Slave to your mind*" is likewise one in all his pleasant literary works in English that explains how the human desires rule over the mind and heart. The tone of the poem is optimistic, the message that the poet conveys is that "Our mind is our instrument, learn to be its master and not its slave. In brief, there's a binary relation among life and desires. They are able to be separated from each other. One side of our mind is highly-capable of making the right choices for us, but on the other side, it also creates two harmful by-products in that process: Desire and Ego. And it's the desires which provide more harm than benefit in the long run. So the poet tries to tell his/her readers to control those desires and use mind over desires.

1.1. Statement of the Problem

Any discourse can be interpreted on each surface and deep level. The surface that is easy to apprehend, however, it is always problematic and tough to recognize the deep meaning of any literary discourse. A number of factors can become a reason for this issue. One of the most distinguishing factors is the lack of information on phonology and graphology at the same time as deciphering or analyzing the poem. Due to constrained knowledge of phonology and graphology, students are unable to explain and analyze the precise tone and the nature of discourse. Moreover, it is not always enough to move in the direction of the aim of the author, simply to deal with its deep and surface meaning but it is also important to ensure the rising and falling intonation of the poem. In brief, they are having issues to interpret the poem stylistically.

1.2. Research Objectives

i. To analyze the poem at phonological level and graphological level.

ii. To understand the intention of the author by analyzing phonological and graphological devices.

1.3. Research Question

i.How do phonological and graphological devices help the researcher to explore the nature of Poem? ii.How do phonological and graphological devices contribute in increasing the exact idea of the author?

1.4. The significance of the Study

This study has focused on two levels of stylistic analysis that has helped to demonstrate the intention of the writer and also the character of the Poem. It has explored how stylistic devices make contributions in a crucial position to make the reader privy to the purpose of the writer. One of the essential significance of this study is to make the future researcher capable to research poem concerning rhyming scheme, choice of the figure of speech, punctuation mark and few other stylistic devices. This research has illustrated to tell or express the confused and unstressed styles of the poem to become aware of the character of the poem. At the end of this study article, the future researcher has by hook or by crook able to discover the stressed and unstressed sample of diverse sounds inside exclusive syllables of any literary work, especially in the poem. Moreover, this research has contributed in analyzing any literary work on the idea of the phonological stage and graphological stage.

CHAPTER 2 LITERATURE REVIEW

Some of the researches have been done on Daud Kamal's Poem, "An Ode To Death". Sarwar (2016), from Lahore, leads University of Pakistan, presented the semantic analysis of Daud Kamal's Poem. She decided on the Leech's model to have a look at the distinctive ranges of meaning. She highlighted the seven tiers of semantic, that means, presented with the aid of Leech, in this literary piece of work: Denotative, connotative, stylistic meaning, theoretic meaning, and reflective meaning. She interpreted and analyzed the poem in keeping with the above seven degrees of meaning and located the correct aim of the author and the principle topic of the poem. According to her, an "Ode to Loss of Life" is the poem showing the inner emotions of the poet to make the reader aware of the remaining truth of existence and dying. She determined the pessimistic approach of the poet with the aid of bringing up diverse examples from the poem. As the poet begins his poem with an analogy of Cornord Aiken strains: "Your Ode to Death is within the lifting of a single eyebrow, carry it and notice". Those lines well-known shows the time period of guy's life styles . According to her, the starting strains appeared the pessimistic concept of the poet. Moreover, she located some collective words that means to represent the internal feelings of the writer which includes 'floating island', 'diamond dream', 'suit stick' and many others. The researcher took the 'floating island' as to symbolize the instability of the poet life whilst the 'diamond dream' to expose unstoppable goals of people. And the 'suit stick' offered as simple and the inevitability of death that comes at any time. The above studies provided a manner to investigate any literary piece of work via the use of semantics. This research located some of the meanings Daud Kamal utilized in his poetic paintings. The researcher observed the poem as dramatic monologue wherein the poet created an imagery photo of his private emotions.

Another research was done by Mahmood and Jamil (2015) on Blake's poem "Holly Thursday I" from the viewing platform of stylistic analysis. This stylistics analysis shelters the different features such as the

lexico-syntactic patterns and choices, semantically, grammatically, graphological and phonological patterns. This analysis helped in understanding the basic concept of poem that

was basically irony which poet did on cathedral hypocrisy. Though this poem was in personal tone and mood but depicted the general reality behind these religious traditions. The poem was simple but the theme was universal. This research was accommodating to analyze the structure and style of William Blake’s poetry. The poet conveyed his message, themes, views and handling of fake ideology forcefully by using different stylistic devices

Another researcher, Alshara (2016), from the college of Sindh, also worked on the Semantic analysis of the Poem. She additionally took Leech's model for her research. Her paintings are almost similar to Madiha Sarwar. She got preserve of same theoretical framework too and discussed the seven stages of semantics which mean including, denotative meaning, connotative meaning, stylistic meaning, theoretic meaning and reflective meaning, with regards to Sarwar, so as to analyze the literary piece of work. She analyzed and illustrated the poem via those various ranges of meanings that allows you to make the reader conscious and clear about the purpose of the poet. She studied every stage of meaning on the subject of the poem and imparted the poet attitudes to demise and temporality of life. In keeping with her, "An Ode to dying", is a poem about the eventual veracity of existence and death. She stated a number of examples to reveal the impact, attitude of the poet to loss of life. As for her, the identity of the poem cautioned the concept of pessimistic concept, gloomy, disappointment, and darkness. An ode is a form of lyrical poetry that indicates the internal emotions of the poet and inner working of his mind. She took some conceptual strains from the poem which includes, "And in each particle of carbon dirt, there lives a diamond dream, how many galaxies yet to be explored, and how many seeds within the pomegranate of time?". According to the researcher, those strains advised the internal running thought of the poet. She analyzed that existence is full of boundaries and hardships, however, desires make the guys tolerable and hopeful. She presented diamond dream as for constructive factor of view. Furthermore, she created two images which include ‘galaxies' for ‘one's desires and goals' and ‘pomegranate' for ‘countless desires' that

one count on from life. The subsequent examine gives to research any poem via the use of various semantic devices. The researcher determined the purpose of the poet about the loss of life via the usage of these seven ranges of semantic meaning.

Moreover, Altaf (2017) explicated the technical analysis of "An Ode to Death". He described technical phrases utilized by Daud Kamal in his poetic work which includes ode, poem, tone, fashion, Islamic method and others distinctive figures of Speech. Consistent with the researcher, an ode is a form of a poem that expresses someone’s non-public feelings inside the form of song. This kind of poem expresses the sturdy emotions of affection and appreciation for a person .Ode to death poem is written in an Ode shape. Furthermore, the researcher determined that "An Ode to Death" is a poem approximately the final truth of dying. When a man is born in this world, a dream is also born with him. In addition, the diction used by the poet is truly finest and the tone of the poem is darkish, serious, gloomy, low and dubious. His writing style is deeply influenced by the imagist. He was the true son of the soil. The researcher additionally traced the Islamic technique of Daud Kamal. As the researcher took the collective phrase, ‘forgotten river' from the poem to describe the Islamic point of view of the poet. In step with him, it is able to be interpreted that we've forgotten our actual pursuits and made us busy in moralistic high-priced non-fabric things of the world. “Two streams mingle in a forgotten river” shows the idea that existence of human being is a combination of soul and body and these two elements mingle into the luxuries and colors of life. Besides these, he highlighted the style of author utilized in the poem this is in a dramatic monologue that's a form of a poem that is narrated by using a single character to specify only emotions. Additionally, a few metaphor and imagery observed in the poem consisting of, ‘diamond dream' and ‘carbon dust' which represent the demise of guy's dreams when they die. The

researcher located out the result that "An Ode to dying", written by Daud Kamal, is a poem approximately the understanding of death which is a conventional phenomenon. He picked out a number of conceptual phrases along with, clock, thunderbolt, galaxies etc which created a picture of the loss of life and clarified the reader about the inevitability of dying.

Saima et al., (2014) did a stylistic analysis on Robert Frost Poem “Bereft”. The researcher analyzed the poem under the aspects of graphlogical, phonological, grammatical, and syntactical patterns. The researcher has found the tropes and schemes that have been used by the poet. The researcher has also analyzed the structure and style of poetry, and his themes, views and treatment of nature. The poem describes the feeling of a lonely person. The person is alone not only in his house but also in the world. Everything even the nature seems to be hostile towards him but he has a strong faith in God. Poet used metaphors and personification e.g. the leaves are personified as snake considering how coiled, hissing, and striking. The poem implied that although the devil tempts you with fear and loneliness, if you have faith you cannot be tempted.

Jomel B. did a stylistic analysis of poem “TREES” by Joyce Kilmer. The researcher has analyzed the aspects at phonological, morphological, graphological, and lexico-syntactic levels. He analyzed the use of words and phrases by the poet to make his reader to understand and clarify the intention of the poet. By using literary devices such as simile and personification, the researcher found that the poet makes the poem more effective to convey his message and to show the beauty of God’s creation. The researcher analyzed the poem on phonological level by using couplet, rhyme, rhyme scheme, alliteration, assonance, consonance, repetition, rhythm. On graphological level the researcher used period/full-stop, semi-colon, and comma. On morphological level he used affixation (suffix). On lexical level he used personification, simile. The poem “TREE” thus, shows the poet’s religious faith and world’s natural beauty. This research shows that there is a distinction between poetic and non poetic language as a mean of defining literature, language manipulated in a way that signal it as different from ordinary language.

Another research was done on Lord Tennyson poem “Tears idle Tears” by Batool, Naheed, Khalid, Khan, &

Muhammad, 2015. The analysis was made under the aspects of phonological, semantic and Lexical Pattern. The analysis helped in understanding the basic concepts of the poem, which had some past memories, impact at the present. The purpose of this study was to find out the poetic techniques which poet used to enhance the emotions
of the reader. This study is also helpful to analyze the structure and style of Tennyson and his views. This research helped to understand that the melancholic poem examines life from a perspective of life’s end with memories affecting the speaker in some indefinable way .Tennyson balances the sad part of the poem with sweetness, and love. Distant memories seem so real to the speaker that the past has a life of its own, and the poem suggests that this is the source of sadness that we get from “days that are no more”. Throughout this poem he balances images of hope against images of depression. This poem begins by referring to tears that are “idle” not in the physical sense of “motionlessness” that we usually use the word for (they do have motion) but in the broader sense. Idle here means useless, creating nothing, causing nothing to happen.

Batool et al., (2014) did a stylistic analysis of Robert Frost's Poem: "The Road Not Taken". The researchers protected the extraordinary stylistic elements along with the Lexicon – syntactic pattern and selections, semantics, grammatically, graphological and phonological styles. They analyzed and described the poem at the above diverse stylistic aspects to identify

the hidden meaning and made the reader conscious of the aim of the author. They explored that the poem, “The Road Not Taken" describes the selection or desire of the street for the poet's life. The poet is standing at a point where in the street diverges into approaches. He is in a confused situation to which manner to opt for his destiny. The researchers efficiently interpreted and introduced the selection of the poet by analyzing one of a kind of stylistic device used by the author in his literary work. In addition, stylistic devices gave deeper meaning to the piece of this literary painting and helped to dig out the hidden meaning or the intention of the writer. In step with them, the poet used easy diction and phrases to make the reader comprehensible and produce the primary concept of the poem. The poet used various figures of speech which include metaphor, symbolism, photographs and many others to convey the message efficiently. They determined the poem as lyric, having 4 quatrains; every quatrain consists of 5 strains. In step with them, the simple sample of rhythm is unfastened iambic tetrameter. Moreover, this poem includes 4 stanzas. All stanzas comprise five traces. Every line composed by way of iambic tetrameter (unstressed syllable is observed by the pressured one). The rhymes are quit rhymes which can be best rhymes (timber, stood and will) and slant rhymes (each and undergrowth). Every stanza of "the street no longer taken" has the sample of the rhyme scheme: ABAAB, CDCCD, EFEEF, and GHGGH sample. The equal rhyme scheme sample is repeated in all of the 4 stanzas. This article has described the Poem, "An Ode to demise" through its Phonological stage and graphological level. So, this study has been pivoted on these ranges and their devices. The studies have determined Leech's fashions (1969) for his work. Leech has provided 3 foremost fashions: attention, shape and semantic. This studies article has just focused on consciousness rule of the model.
This text has successfully defined the specific devices of phonology and graphology. The devices along with alliteration, consonance, assonance, rhyming scheme and sound sample from the phonology component while capitalization, punctuation and paragraphing analysis from the graphological stage. The researcher has located out devices from the poem through its textual analysis.

CHAPTER 3 RESEARCH METHODOLOGY

3.1. Theoretical Framework

This study article has completed the stylistic analysis of the poem, “*Don’t be Slave to your mind*” (2018) written by “Muhammad Imtiaz”. The phonological and graphological level of analysis is going to form the premise of the analysis. This study illustrates the poem through Leech’s type version. Leech (1969) discusses different types of linguistic deviations distinguishing the three main levels of language: realization, shape, and semantics (p.37). The researcher has taken or simply centered on realization to interpret the poem. Realization is realized by phonology and graphology.

Phonology: It deals with the study of sound patterns of a given language, rules of punctuations, the rhyming scheme and utterance of the words in the sentence.
The researcher has used alliteration, rhyming scheme, sound pattern in phonological level to carry out the research.

Graphology: It deals with the formalized rules of writing. Leech (1969) claims that graphology exceeds orthography which refers to the whole writing system; Punctuation, paragraphing and spacing. In short, it deals with the systematic formation, structure and punctuation in the sentence.
The researcher has used capitalization, repetition, paragraphing in graphological level.

3.2. Research Design

The nature of this study is qualitative. The researcher has used the textual analysis to research the poem. The textual analysis has been carried out below the theory of Geoffrey Leech (1969). This research article has attempted to discover and illustrate the actual aim of the poet through the textual analysis.

3.3 Research Method

The researcher has used textual analysis to investigate the poem. The researcher has first examined the poem and performed the textual analysis through the phonological and graphological level.

CHAPTER 4 DATA ANALYSIS

Phonology

Phonology is a branch of linguistics which studies the sounds of specific language. It deals with the sound pattern of a given language, rules of pronunciation, the rhyming scheme and utterance of the word in the sentence. Phonological devices include rhyme elements, alliteration, consonance, and assonance. Therefore, under the phonological stage, the researcher is concerned with the aspects of alliteration, consonance, assonance, rhyme and sound pattern.

Alliteration

Alliteration is a figure of speech that is recognized or identified on the basis of the repetition of the same letter or same sound at the beginning of each or most of the words in a sentence (Oxford Dictionary, 2018).It is taken from the Latin word '*litera*', which means 'letter of the alphabet'.

Alliteration is used by poets in their work to bring some sort of tenderness and rhythm in their work. Muhammad Imtiaz has also used a number of alliteration in his poem, "Don't be Slave to your mind" to bring some sort of effectiveness and efficiency, as well as to create some good rhythm in his work. As in the first stanza of the second line, he uses alliteration such as Alluring /əˈl(j)ʊərɪŋ/ and Appealing /əˈpiːlɪŋ/. Here the first letter of the word, |a| is repeating and arising a nice rhythm to utter the word. The poet uses 'Alluring and Appealing' as a metaphor to express ones desires that play with the mind when a person has lost control over his/her mind. Furthermore, in the fourth stanza of the third line, /bɪt/ and /bʌɪnd/ is also alliteration. As the repetition of
/b/ creates a consistency in the lyric of the poem. The poet wants to say that the desires will put you in a problem
where you will have a little room to cop up with those problems. He says that to control those desires is a big challenge for mankind.

Rhyming Scheme

Muhammad Imtiaz has written this poem in free verse. Free verse is a kind of poetry; neither it has a proper rhyming scheme nor regular rhythm. This poem does not have any proper regular rhyming scheme. The poet writes free verse poetry not to violate the rules of poetry but to create their own way to form the emotions in a powerful way. Though it does not follow the rules of traditional poetry, despite this, it has an artistic expression. Muhammad Imtiaz does same in his poem, "*Don't be Slave to your mind*" (2018) to express his personal thought.

Sound pattern

This poem is written in varied structural form. The poem has a meter but it has been presented in a different structural form and has no regular rhythm. For instance, the first line of the first stanza comprises of six syllables. The second and the third line of the first stanza consist of eleven and ten syllables. While the fourth and last line of the same stanza contains six syllables.

Moreover, the second stanza of the first line comprises six syllables. The rest of the lines of the poem also follow the same different structure pattern. The following are the lists of the lines which contain the same syllable of the pattern:

1. The six, ten, eleven, fifteen, sixteen, twenty, twenty-one, twenty-five lines of the poem comprise six syllables.
2. The seven, eight, and nine lines of the poem consist of ten, eight, seven syllables.

3. The twelve, thirteen, and fourteen lines of the poem hold eleven, ten, and twelve syllables.

There are some other different structural lines in the poem which have different irregular and unstructured form. This acts of writing show that the poet is much concerned about the subject of his writing and wants to continue his flow of thought.

Graphology

According to Leech (1969), “The term ‘graphology’ is somewhat wider than the more usual term ‘orthography', as it refers to the whole writing system: punctuation and paragraphing as well as spelling"(p.39). In short, it deals with the systematic formation, shape, and punctuation inside the sentence. Within the graphological level, the primary location of the researcher is capitalization, punctuation, and paragraphing.

Capitalization

Capitalization is defined as the action of writing or printing in capital letters (Oxford Dictionary, 2018). In general, the start of each line of the poem is in capital letter. However every now and then, poets additionally capitalize word on the center of the poem.

In the poem, “Don’t be Slave to your mind", the title of the beginning of each word is in a capital letter that is symbolic. As the title of the poem suggests us about the nature of the poem is quite optimistic, bright and bold that helps us to understand the whole poem. It shows how the desires control the minds of mankind. Moreover, the beginning of each line of the poem is written in capital letter. The lists of every first word of the poem are: Don’t, Alluring, Desire, Make, Illusion, Empty, It’s, Reason, Luring, and Letting. Most of the words from the above list reveal that the poet wants to continue his flow of thought and makes a proper flow and rhythm in his work by using the various form of conjunction.

Beside these in the poem, he has capitalized the word ‘Castle’ to tell the reader how the desires have filled the empty vessels of mind and had built a castle in it.

Punctuation

Punctuation are the marks used in writing that divide sentences and phrases. It is the system of using the punctuation marks. These marks include full stop, comma, colon, semicolon, question mark, exclamation mark, apostrophe, hyphen, ellipsis, quotation marks, parentheses, brackets, etc.

Comma

The poet has used comma in the second line “Alluring and Appealing, the desires are” in

order to encapsulate thoughts and ideas about the desires which have made a space in our mind. The poet has further use comma in the line
“It's like, in the air, building a Castle

“Reason is dying, leaving empty mind behind” with the purpose of aiding coherence and presentation of meaning. Beside this, the poet has also used comma in the lines
“Luring to heart, alluring to mind”

“Doing away with it, a challenge to mankind”

The comma used by the poet in the above lines shows that the poet actually wants to signal the reader when and where to breathe. Punctuation actually aids the readers’ interpretation and also determines his/her breathe pauses.

Repetition

The action of repeating something again and again that has already been said or written (Oxford Dictionary, 2018).

The title of the poem “Don't be Slave to your mind" is repeating in the first and last line of each stanza. Repetition is a powerful force in poetry. In poetry, it is used to construct an idea, thought. It is used to remind the
reader of the main theme or idea of the poem. In the poem, the poet is hammering this idea that do not make your desires control your mind.

Paragraphing Analysis

In the first stanza of the poem, “*Don’t be Slave to your mind*” (2018) Muhammad Imtiaz has chosen the subject of ‘Desires’ which enslaves the mind for his literary work. In order to advise the readers, the poet says not to be a slave to your mind. He says that the longings that are charming and engaging will play with him/her and would make the mind absent. So the mind will no longer work and would become the prey of all the desires that have taken control over the mind. By concluding the first stanza he says not to be the slave of your mind.

In the second stanza, the poet again starts with the title “*Don't be Slave to your mind*” (2018) and says that there are stairs and trackless roads which will take the person to a garden which seems to be beautiful but this beauty of the garden is just an illusion.

In the third stanza, the poet says that those desires make empty promises in the brain which is not working. He compares the brain with an empty vessel and says that those desires are building a castle in the air and this castle can fall any time because it has no existence on the earth.

In the fourth stanza, the poet again advises the reader not to be a person as a property of your mind and says that a person is fascinated by heart and mind but the desires will bind the mind in a bit and will distract you to lure for the mind and makes you fall in the magical world of desires. He further says that to come out of this magical box, will be a challenge for mankind. By challenging the poet describes how much difficult it is to ignore the desires that call you every singles minute and listen to what your mind says. The poet ends up the fourth stanza by stressing on the title again and says Do not be a Slave of your mind.

In the final paragraph of the poem, the poet beautifully sums up the whole poem and says that don't make your mind as the property of others. Since mind works on logic and reason so he says that let your mind control your heart and soul. This will help you live in the world as a whole. He further says that don't let your desires control over you. Desires are mostly the things that do not belong to your own self but you wish to make them yours. So the poet says

that don't allow others to rule your heart and mind. Like the above stanzas, he concludes the poem by saying “Don’t be Slave to your mind”.

CHAPTER 5 CONCLUSION

This article endeavor to explain the poetry of Muhammad Imtiaz, "*Don't be Slave to your mind*” on the phonological and graphological level. The researcher has made an effort to provide the solution of how these two stages and their tools develop to make a contribution to the inner aim of the writer. Under the shadow of the phonological level, the researcher has studied the numerous devices such as alliteration, rhyming scheme, and sound pattern. While from the graphological level, the researcher has studied capitalization, punctuation, repetition and paragraphing analysis. These devices or elements have been elaborated through textual analysis. First, the researcher has read out the poem and then analyzed these elements.

These devices help to know the intention of the poet. The selection of poem which is an advice to the readers is a very important message that the poet conveys. People nowadays are enslaved of their desires. They do not listen to what their mind and heart say. They just run for the worldly desires. By addressing those desires the poet conveys the message that those desires show you a path which leads to a beautiful garden. The path is trackless, it means if you are lost you will never find a way back home. Those desires built a "Castle" in the air which seems appealing to the person but the castle is built in the air which means that it has no base and can fall anytime. The poet says that these desires are merely dreams which should be ignored and one should ignore it with reason and logic.

The Poem consists of five stanzas having five lines. As this poem reveals how a person becomes a victim of his/her own desires, meanwhile addresses the reader how those desires control over the mind and heart. Furthermore, it also helps the reader to understand how much important it is to take control over desire. If the desires are given space they will make a room in our brain and our brain will no longer be able to work.

References

Shara, M. A.(2016). A semantic analysis of Daud Kamal’s poem, “An Ode to Death”. European Academic Research *4*(6); 12.

Mahmood, R., & Jamil, A. (2015). STYLISTICS ANALYSIS OF HOLLY THURSDAY I BY WILLIAM BLAKE

Altaf,M.(2017).Technical analysis of an ode to death .Retrieved from http://www.slideshare.net/.../technical- analysis-of-an-ode-to-death-73063983

Batool, S. (2014). Stylistic Analysis of Robert Frost’s Poem: “The Road Not Taken”. Journal of ELT and Applied Linguistics *2*(4); 13.

Aslam, S., Aslam, B., Mukhtar, P., &Sarfaraz, A. (2014). STYLISTICS ANALYSIS OF THE POEM “BEREFT” BY ROBERT FROST.

Jomel,B. M (2017); *Stylistic Analysis of Poem “TREES*” Joyce Kilmer; Int] Science Research Publication

Batool, A., Naheed, R., Khalid, A., Khan, A. B., & Muhammad, S. A. (2015). Stylistic analysis of Alfred Tennyson's poem tears idle tears.

Leech, G. N., & Short, M. H. (1981). *Style in fiction: A linguistic introduction to English fictional prose.*
London: Longman

Leech, G. (1969*). A linguistic guide to English poetry.* London: Longman.

Sarwar, M. (2016). A Semantic Analysis of Daud Kamal's poem, "An Ode to Death". European Academic Research *4*(11); 12.

Widdowson, H.G. (1975). *Stylistics and the teaching of literature* .London: Longman Ltd.

Appendix

Poem
Don't be Slave to your mind

Don't be Slave to your mind Alluring and Appealing, the desires are Desires will play when the mind is away
Make you fall in the Blind Don't be Slave to your mind

Don't be Slave to your mind Illusion stairs and trackless roads there are
Leading you down the garden path In a great ditch of blind fall Don't be Slave to your mind

Don't be Slave to your mind Empty promises from the empty vessel
It's like, in the air, building a Castle Reason is dying, leaving empty mind behind
Don't be Slave to your mind

Don't be Slave to your mind Luring to heart, alluring to mind
Desires will unnerve you in a bit of a bind Doing away with it, a challenge to mankind Don't be Slave to your mind

Don't be Slave to your mind
Letting your reason drive your heart and soul, Will make the world under you as a whole
Don't let others control your heart and mind Don't be Slave to your mind

(Muhammad Imtiaz)

THEORETICAL BASIS OF THE FACTORS AFFECTING FAMILY RELATIONS

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Musayeva Zülfiyyə
Azerbaijan State Pedagogical University.
Philosophia doctor student, Baku, Azerbaijan

Abstract

The foundation of a person's integration into world culture, assimilation of social norms and values is laid in the family. From the moment a child is born, he or she begins to perceive himself or herself as a social being in the family. It is moving forward step by step on this way. It turns from a biological individual, into a social individual, an individual, and finally an active subject.

The influence of family relations on the formation of human personality is multifaceted. The regulation of relations in the family is not limited to the interaction of people within the family. They are also influenced by many social factors. The main direction of our research arranges impact phenomenon. İn the article, we have tried to explain the phenomenon of "influence" and its relationship with relationships, as well as the social psychological content of family relationships. A number of fundamental researches have been conducted in the field of psychology in this field, the problem has been studied more, as mass psychology, social influences. The social psychological bases on relations in psychology have been studied by F.Zimbardo, M. Lyapple, and social influence has been studied by R. Chaldine. These analyzes mean that the reactions to relationships and social influences are not always adequate to the content of these influences. Our attitude to influence depends on many factors, especially the subconscious, past experience, stereotypes and archetypes, as well as the sensory impressions created by the impact. However, in family relationships, interaction must be approached rationally, thoughtfully and responsibly.

In psychological theories, problem attitudes are studied in terms of psyche, activity, behavior and finally personal development in the context of family relationships. These include psychoanalysis, behaviorism, gestaltism, personality, cognitive and social cognitive theories. At the same time, in another direction, researches focus on issues related to the practical aspects of family relationships-diagnostics, correction, counseling, therapy, etc. we learned. We have summarized the facts of research developed by experts who have left their mark on the practical psychology of the family. We also indentified the methodological basis of psychotherapeutic effects on psychological services to the family.

Keywords: impact phenomenon, social impact on the family, family relations, family therapy.

XÜLASƏ

İnsanın dünya mədəniyyətinə qovuşmasının, sosial normaları və dəyərləri mənimsəməsinin təməli ailədə qoyulur. Uşaq dünyaya gəldiyi gündən ailədə özünü sosial varlıq kimi dərketmə yoluna qədəm qoyur. Bu yolda mərhələ-mərhələ irəliləyir. Bioloji fərddən-sosial fərdə, şəxsiyyətə, nəhayət fəal subyektə çevrilir.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə münasibətlərinin təsiri çoxşaxəlidir. Ailədə münasibətlərin tənzimlənməsi yalnız ailə daxilindəki insanların qarşılıqlı əlaqələri müstəvisində getmir. Onlara çoxsaylı sosial amillərin də təsiri vardır. Tədqiqatımızla bağlı aparılmış apardırmaların əsas istiqamətini təsir fenomeni təşkil edir. Məqalədə “təsir” fenomeni və onun münasibətlərlə əlaqəsi, həmçinin ailədaxili münasibətlərin sosial-psixoloji məzmununu açıqlamağa çalışmışıq. Bu sahədə psixologiya elmində bir sıra fundamental tədqiqatlar aparılmış, problem daha çox kütlə psixologiyası, sosial təsirlər qismində öyrənilmişdir. Psixologiyada münasibətlərə təsirin sosial psixoloji əsasları F.Zimbardo, M.Lyapple tərəfindən, sosial təsir isə R.Çaldini tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu təhlillər o anlama gəlir ki, münasibətlərə, sosial təsirlərə verilən reaksiyalar heç də həmişə bu təsirlərin məzmununa adekvat olmur. Bizim təsirə münasibətimiz bir çox amillərdən, xüsusilə altşüurdan, keçmiş təcrübədən, steriotip və arxetiplərdən, həmçinin təsirin yaratdığı sensor təəssüratlardan asılı olur. Halbuki, ailə münasibətlərində qarşılıqlı təsirə rasional yanaşılmalı, düşünülərək reaksiya verilməlidir.

Psixoloji nəzəriyyələrdə problemə münasibət ailədə qarşılıqlı münasibətlər şəraitində psixika, fəaliyyət, davranış, nəhayət şəxsiyyətin inkişafı baxımından araşdırılır. Bunlardan psixoanaliz, biheviorizm, geştaltizm, şəxsiyyətəyönəlik, koqnitiv və sosial koqnitiv nəzəriyyələri qeyd etmək olar. Bununla yanaşı başqa bir istiqamətdə tədqiqatçıların ailə münasibətlərinin praktik tərəfləri ilə əlaqəsi olan məsələləri - diaqnostika, korreksiya, konsultasiya, terapiya və s. öyrəndik. Bu araşdırmalar sayəsində ailənin praktik psixologiyasında öz izini qoymuş mütəxəssislər tərəfindən işlənmiş tədqiqatların faktlarını ümumiləşdirdik. Həmçinin ailəyə psixoloji xidmətlə bağlı edilən psixoterapevtik təsirlərin metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirdik.

Açar sözlər: **təsir fenomeni, ailəyə sosial təsir, ailədaxili münasibətlər, ailə terapiyası.**

GİRİŞ

Ailədaxili münasibətlərin sağlam müstəvidə cərəyan etməsi insanın şəxsiyyət olaraq formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. Bu mənada ailədaxili münasibətlərə təsir mexanizmi, bu münasibətlərin formalaşması və inkişafı bir çox alimlərin diqqətini cəlb etmiş və bununla bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Ailədaxili münasibətlərlə bağlı aparılan hər bir tədqiqat müəyyən bir psixoloji nəzəriyyələrə əsaslanır. Tədqiqatçılar bu məsələyə müxtəlif aspektdən yanaşaraq ailədaxili münasibətlərə təsiri öz mövqelərindən izah etməyə çalışmışlar. Məqalədə ümumiyyətlə “təsir” anlayışı və sosial təsirlərin müxtəlif psixoloji aspektləri göstərilir. Psixoloji nəzəriyyələrdə problemə münasibət ailədə qarşılıqlı münasibətlər şəraitində psixika, fəaliyyət, davranış və nəhayət şəxsiyyətin inkişafı baxımından araşdırılır. Bunlardan psixoanaliz, biheviorizm, geştaltizm, şəxsiyyətəyönəlik, koqnitiv və sosial koqnitiv nəzəriyyələr ayrı-ayrılıqda qeyd olunmuşdur. Həmçinin məqalədə dünyada ailə nəzəriyyələrinin banisi Mürrey Bouenin ailə sisteminin çoxşaxəli vəziyyətini əks etdirən sxemi göstərilmişdir. M.Bouenin bu mülahizələrinin tədqiqatımız üçün də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Əgər ailədə nəsillər boyu trasformasiya edilən emosional informasiyalar varsa, deməli ailə üzvlərinin altşüurundakı genetik hafizədə saxlanılan istək və meyillərlərin informasiya seçiciliyinə təsiri də mümkündür. Çünki genetik informasiyaların avtomatik olaraq özünə adekvat informasiyalarla assosiasiya yaratması daha qanunauyğundur.

ƏSAS MƏTN

İnsanın bir şəxsiyyət olaraq formalaşması bir çox amillərdən asılıdır. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə münasibətlərinin təsiri də danılmaz bir faktdır. Bu təsir geniş və çoxşaxəlidir. Ailədaxili münasibətlər mürəkkəb məzmuna malikdir. Burada bir çox üfiqi və şüqulu əlaqələr sistemi vardır: "ər-arvad", "valideyn-valideyn", "valideyn-övlad", "övlad-övlad". Hələ övladların özlərini münasibətləri də cinslərə görə dəyişir. Məsələn, "qardaş-bacı", "qardaş-qardaş", "bacı-bacı". Əgər ailədə nənə-baba, əmi-bibi, yaxud dayı-xala varsa, onların qarşılıqlı münasibətləri də bu məzmuna alavə olunur. Hansı ki, onların hər birinin qarşılıqlı münasibətləri tarixən fərqli modellərlə qurulur və indi də belədir.

Bundan başqa, ailədə münasibətlərin tənzimlənməsi yalnız ailə daxilindəki insanların qarşılıqlı əlaqələri müstəvisində getmir. Onlara çoxsaylı sosial amillərin də təsiri vardır. Z.N.Nəsrullayeva bunun səbəbini belə izah edir: "Ailə münasibətləri birbaşa, açıq şəkildə cəmiyyət həyatında baş verən proseslərlə bağlıdır. Cəmiyyət daxilində gedən yeniləşmə qeyd-şərtsiz ailə həyatına da ciddi və güclü şəkildə təsir göstərir. Ailə tərbiyəsi, ailədaxili münasibətlərin öyrənilməsi, tədqiqata cəlb olunması bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur" (3, s. 3).

Bu sahədə psixologiya elmində bir sıra fundamental tədqiqatlar aparılmış, problem daha çox kütlə psixologiyası, sosial təsirlər qismində öyrənilmişdir. Psixologiyada münasibətlərə təsirin sosial psixoloji əsasları F.Zimbardo, M.Lyapple tərəfindən sosial təsir (4), R.Çaldini tərəfindən təsirin psiologiyası baxımından tədqiq edilmişdir (5).

F.Zimbardo, M.Lyapple tərəfindən sosial təsirin bir sıra xassələri aydınlaşdırılmışdır. Onların təhlillərində sosial təsirlərin müxtəlif psixoloji aspektləri göstərilir:

- təsirlər ailəmi;
- davranışa təsir;
- davranış vasitəsilə ustanovkaya təsir;
- təsirin şüur və şüuraltı ilə bağlılığı və s.

R.Çaldiniyə görə, davranış heç də həmişə situasiyaya uyğun gəlmir. Çünki, hətta ən yaxşı stereotip və xassələr həmişə yaxşı işləmir. Ancaq biz onların mükəmməl olmadığını etiraf edirik. Stereotiplər olmasa, biz sanki qeyd edərək, qiymətləndirərək, yoxlayaraq donub qalarıq. Nə qədər ki, həyatımızı dolduran stimullar daha da mürəkkəbləşərək daha da müxəlifləşir, bu halda real düşünmək və hərəkət etmək qabiliyyətlərimizdən rasional qaydada asılı olacağıq (5, s. 22).

Bu təhlillər o anlama gəlir ki, münasibətlərə olan (kənar) sosial təsirlərə verilən reaksiyalar heç də həmişə bu təsirlərin məzmununa adekvat olmur. Bizim təsirə münasibətimiz bir çox amillərdən, xüsusilə altşüurdan, keçmiş təcrübədən, steriotip və arxetiplərdən, həmçinin təsirin yaratdığı sensor təəssüratlardan asılı olur. Halbuki, ailə münasibətlərində qarşılıqlı təsirə rasional yanaşılmalı, düşünülərək reaksiya verilməlidir.

Psixoloji nəzəriyyələrdə problemə münasibət ailədə qarşılıqlı münasibətlər şəraitində psixika, fəaliyyət, davranış, nəhayət şəxsiyyətin inkişafı baxımından araşdırılır. Bunlardan psixoa-naliz, biheviorizm, geştaltizm, şəxsiyyətəyönəlik, koqnitiv və sosial koqnitiv nəzəriyyələri qeyd etmək olar. Həmin nəzəriyyələrin (Freyd, Adler, Yunq və b.) əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir fərd hələ kiçik yaşlardan başlayaraq ailədə sosial rolları yerinə yetirir. Bu prosesdə ailədəki insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə olaraq özünün informasiya tələbatını

ödəyir, tələbatlarını ödəmək üçün yeni informasiyaya yiyələnir, yeni sosial rollar mənimsəyir. Beləliklə, özünün ailədəki və cəmiyyətdəki roluna müvafiq münasibətlər sisteminə sahib olur. Digər tərəfdən, o, məhz yeni informasiyalar sayəsində müntəzəm olaraq özündə ictimai təcrübənin müxtəlif nümunələrini formalaşdırır. Özünü mühitə uyğunlaşdırır. Beləliklə o, bir sıra mərhələlərdən keçərək, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərini daha da təkmilləşdirərək yeni sosial təcrübə əldə edir, oriyentasiyaya sahib olur, özünün davranışını nizamlayır. Davranışın normalarını yaşadığı mühitdə qəbul edilmiş normalara münasib olaraq tənzimləyir.

Dünyada ailə mədəniyyətinin ilk tədqiqtaçıları sosioloqlar olmuşdur (Ç.Kuli, D.Mİd, D.Mayers və b.). Ç.Kuli ailə münasibələrini kiçik qrup kontekstində nəzərdən keçirir. O, ailəni, dostları, yaxın qonşuları “birinci” qrupa aid edir. Ç.Kulinin fikrincə, “birinci” qruplarda insanlar bilavasitə ünsiyyətə girirlər, lakin bu əlamət əsas götürüldükdə “birinci” qrup kiçik qrupla eyniləşdirilmiş olur (6, s. 326-239).

Əgər şəxsiyyətin inkişafının əsas məqsədinin öz imkanlarını, qabiliyyətlərini, bilik və bacarıq potensialını reallaşmaq olduğunu nəzərə alsaq, onların reallaşmasında, göründüyü kimi, sosial təsirlərin vacibliyi də danılmazdır, lakin bu təsirlər həmişə inkişaf üçün əhəmiyyətli olmur. Ona görə də bəşəriyyətin inkişafı dövründə olduğu kimi, hər bir fərdin inkişafında da sosial təsirlərə seçici yanaşılır: “Tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətdəki hər hansı dəyişiklik və insanın yeni sosial münasibətlər sisteminə qoşulması onun şəxsiyyətinin tamlığını pozur. Psixoanalizin sosializasiya istiqamətinin nümayəndələri (K.Xorni, A.Adler və b.) uşaqların erkən tərbiyəsi ilə böyüklərin həyat şəraiti arasında determinasiya olduğunu göstərirlər. Q.Erikson isə tərbiyənin əsasını cəmiyyətin mənəvi dəyərləri, məşğul olduqları fəaliyyət sahəsi və başlıcası, iqtisadi durumdan asılı olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, iqtisadi sistem və mədəniyyətin sintezi tərbiyədə başlıca rol oynayır. Cəmiyyətin mənəvi dəyərləri isə iqtisadi, psixoloji və əxlaqi bazaya əsaslanmaqla fərdin ictimai davranışı mənimsəməsinin səbəbi olur” (1, s. 17).

Z.Freydin ailə münasibətlərinin psixikaya təsiri ilə bağlı psixoanalitik yanaşması aşağıdakılardan ibarətdir (7).

· Ailə münasibətləri strukturunun açıq və gizli tərəfləri vardır. Açıq (fasad) strukturu izah etməyə imkan verənlər, qeyri-legitim yarımstruktura aid olanlar (ailə dostları, sevgililər) ailə sisteminin formal müəyyənləşdirilmiş sərhədlərində yerləşənlərdir.

· İnsanın simptomlarının identifikasiyasını onun pozulmuş ailə münasibətlərinin ifadəsi, simptom-simvol kimi müzakirə etmək olar. Simptomun açarını taparaq ailə sisteminin güclü və zəif tərəfini, “axillesin dabanı”nı da tapmaq mümkündür.

· İdentifikasiya edilən pasiyentin simptomlarını ailədəki hakimiyyətin strukturu, ierarxiya və onu müdafiə edənləri, onun üçün təhlükə yaradanları, yaxud pozulmasına səbəb olanları, üsyankarlıq, məsuliyyətsizlik edənləri aydınlaşdırmaq mümkündür.

· İnsanın psixoloji simptomları ailə sisteminə daxil olan digər üzvlərlə qarşılıqlı münasibətlərin vasitəsi olmaqla onun stabitliyini pozur, ya da pozumuş balansı bərpa edir.

· Gizlədilənlər, uşaq qavrayışına, şüuruna yol açmadan sıxışdırılanlar və ya qovulanlar mümkün qarışmalar yaradaraq xatirələri pərdələməklə fərdi hafizənin strukturunu müəyyən edir. Ailə sirləri və onu gizlədən, ailə mifi ilə pərdələyənlər şəxsiyyətin formalaşmasının xarici faktorlarıdır. Eqo, özünüdərketmə şəxsiyyət mifinin identikliyidir.

K.Yunqun analitik nəzəriyyəsində şüuraltı amillər, xüsusilə, arxetiplər psixi inkişafın məzmununu müəyyənləşdirən mühüm şərtlərdən biri kimi qəbul edilir. K.Q.Yunq bu amillərin istər fərdlər, istərsə də təmsil etdiyi insan qrupuna təsirini aydınlaşdırır: “Uşağın öz anası ilə bağlı olan qavrayışında onun xarakteristikası haqqındakı arxetipik ana atributları:

tərbiyə, nəsilartırma, cismani bağlılıq kimi məsələlər barədə noqteyi-nəzərlər mühüm rol oynayır" (8, s. 201). K.Q.Yunqa görə, ailə münasibətləri də əvvəlcə bu şüuraltı təsirlər fonunda qurulur. Getdikcə, yuxarı yaşlarda münasibətlərin real tərəfləri özünü göstərir. Ailədə münasibətlər də məhz həmin dövrlərdə özünün real görkəmini almağa başlayır.

İrəli sürdüyü fərdiyyət nəzəriyyəsində A.Adlerin qənaətinə görə, ailədəki qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu nəinki uşaqda sosial rola sahibolma marağına, həmçinin, ümumiyyətlə, sosial maraqlarına da təsir edir: "Sosial maraq sosial əhatədə inkişaf edir. Başqa insanlar, hər kəsdən əvvəl ana, ondan sonra ailənin digər üzvləri inkişaf prosesinə yardım edirlər, lakin məhz ana həyatın ilk illərindən başlayaraq ona daha çox təsir edərək sosial maraqların inkişafına səy göstərir. Adler tərbiyə prosesinə ananın təsirinə ikili yanaşır: rəğbətləndirmə və ətrafdakı insanların dəstəyi sosial maraqların yaranmasını gücləndirir" (8, s. 175).

Biheviorizmdə münasibətlərin psixikaya təsiri davranışda öyrənilir. Belə ki, onlar inkişafda valideynlərin uşağa mənfi təsirinin nəticələri haqqındakı faktlara istinad edərək sosial amillərin rolunu ikincidərəcəli amil kimi qiymətləndirirlər. Məsələn, D.Uotson biheviorizmin problemə münasibətini belə izah edir: "Əgər biz soyləsək ki, valideynlər uşağın psixikasını öz valideynlərinin tətbiq etdikləri tərbiyə metodlarından istifadə etməklə korlayırlar, fikrimiz aydın olar" (9, s. 344).

Dünyada ailə nəzəriyyələrinin banisi Mürrey Bouen hesab olunur. O, XX əsrin ortalarında Amerikada ilk dəfə olaraq praktik ailə terapiyası məktəbi yaratmışdır. M.Bouen həmin dövrlərdə Z.Feydin yaratdığı analitik terapiyanın fərdiliyə, subyektivliyə yönəlməsindən narazı idi. Eləcə də, feridizmdə təbii elmlərin iştirak etməməsini qənaətbəxş saymırdı (10, s. 156).

M.Bouenin nəzəriyyəsində ailə sisteminin çoxşaxəli vəziyyəti

Şəkil 1.

M.Bouenin ailə nəzəriyyəsinin əsasında canlı orqanizmlərin hər hansı mürəkkəb səviyyəli emosional vəziyyəti haqqındakı fikirlər durur. O, insanın davranışında qarşılıqlı münasibətlərin az və çox dərəcədə mexaniki xarakter daşıdığını göstərir. Əgər qıcıqlanma çoxdursa, insanın reaksiyası daha çox avtomatik, "emosional" olacaq. Qıcıqlanma az olduqda daha az avtomatik və düşünülmüş xarakter daşıyacaq. Onun ailə sistemi nəzəriyyəsində səkkiz vəziyyət ayırd edilir (10, s. 157) (şəkil 1).

İnsanın "emosional" xəstələnməsini M.Bouen ailənin emosional siteminin disfunksiyası ilə əlaqələndirir. Onun nəzəriyyəsinə əsaslanan mütəxəssilər psixiatrik xəstəliklərin səbəblərini tibbi amillərdən daha çox insanın psixoloji, somatik və ya sosial simptomları hesab edirlər. Belə ki, emosional problemlər nəsillər boyu ailənin qarşılıqlı münasibətlərində bir nəsildən digərinə daşınır.

M.Bouenin bu mülahizələrinin tədqiqatımız üçün də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Əgər ailədə nəsillər boyu trasformasiya edilən emosional informasiyalar varsa, deməli ailə üzvlərinin altşüurundakı genetik hafizədə saxlanılan istək və meyillərlərin informasiya seçiciliyinə təsiri də mümkündür. Çünki genetik informasiyaların avtomatik olaraq özünə adekvat informasiyalarla assosiasiya yaratması daha qanunauyğundur.

Belə məlum olur ki, inkişafda olan insanın daxili aləmi ətraf aləmin təsirlərinə seçici yanaşır. Yalnız özünü qane edənləri mənimsəyir. Hər bir şəraitdə yalnız ənənələrə görə deyil, həmçinin özünün şəxsiyyətinə, eləcə də kənar təsirlərə uyğun olaraq davranış nümayiş etdirir. Bu halda ona öyrədilənlərin konkret nümunələrlə təsdiqlənməsini, ona göstərilən təsirlərdə vahidliyin olmasını, ailədəki yaşlıların təsirləri, şəxsi nümunəsi ilə digər informativ təsirlərin: televiziya, internet, radio, sosial məkan və s. vəhdət təşkil etməsi çox mühümdür.

Ailədaxili münasibətlər və şəxsiyyətlərarası münasibətləri bir çox hallarda sinonimlər kimi yanaşılır, çünki ailədəki insanlar (ağır psixi xəstələr istisna olmaqla) özləri də şəxsiyyətlərdir. Hər şey onların qarşılıqlı təsirindən, qarşılıqlı qavramasından, dərketməsindən, qəbuletməsindən, o cümlədən, adaptasiya və uyğunlaşmasından başlanır.

A.M.Mustafayev bu məsələyə - birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın dinamikası (13), L.B.Şneyder - ailə münasibətlərinin psixologiyası (142), Z.N. Nəsrullayeva - ailədaxili münasibətlər və şəxsiyyətin formalaşmasına onun təsiri (15), K.M. Şiriyeva - Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri və onların psixoloji təhlili (16), R.O.Məmmədova ailədaxili münaqişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri (17) baxımından yanaşırlar. Z.N. Nəsrullayeva öz fikirlərini belə izah edir: "Ailədaxili münasibətlər cəmiyyətin həyatında gedən münasibətlərdən, sosial mühitin təsirlərindən, eyni zamanda obyektiv hadisələrin subyektiv qavranılması və dərk olunmasından, proseslərin düşüncə və davranışa hansı aspektdə: pozitiv və ya neqativ təsirindən çox asılıdır" (3, s. 14).

NƏTİCƏ

Ailə, eləcə də ailədaxili münasibətlər bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi bugün də aktual bir mövzudur. Ailədaxili münasibətlər bioloji fərdin sosial fərdə və nəhayət şəxsiyyətə çevrilməsi yolunda başlanğıc nöqtəsidir. Məhz bu səbəbdəndir ki, ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin hansı müstəvidə inkişaf edərək formalaşması bir çox alimlərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Məqalədə bu məsələyə münasibət müxtəlif nəzəriyyələr aspektindən yanaşılmışdır. Nəticə isə onu göstərir ki, ümumiyyətlə ailədaxili münasibətlərin formalaşması çoxşaxəli bir prosesdir.

Yəni ailədaxili münasibətlərə təsir mexanizmi çox mürəkkəbdir. Qeyd olunan hər bir yanaşma ayrı-ayrılıqda bu münasibətlərə təsiri açıqlamağa xidmət edir. Bu mənada düşünür ki, ailədaxili münasibətlər bir çox xarici və daxili amillərin kompleks təsiri ilə kök atır və hər bir ictimai mühitdə fərqli formada inkişaf edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları // avtoref. psixol. elm. dokt. Bakı: BDU, 2004, 58 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003, 258 s.
3. Nəsrullayeva Z.N. Alədaxili münasibətlər və şəxsiyyətin formalaşmasına onun təsiri // Psixol. üzrə fəl. dok... avtoreferat. Bakı: 2011, 18 s.
4. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. СПб.: Питер, 2011, 448 с.
5. Чалдини Р. Психология влияния. СПб.: Питер, 2012, 304 с.
6. Кули Ч. Социальная самость //Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. М.: Изд-во МГУ, 1994, с. 316-329
7. Фрейд З. Психоанализ. Санкт-Петербург, 2001, 420 с.
8. Адлер А., Юнг К.Г. Резултаты пересмотра динамического направления // Теории личности. СПб.: Питер, 1997, с. 161-213
9. Уотсон Б. Дж. Психологический уход за ребенком // Дошкольная психология. Хрестоматия. М.: Академия, 2000, с. 342-350
10. Теория семейных систем М.Боуена // http://www.voppsy.ru
11. Мясищев В.Н. Личность и отношения человека // Проблемы личности: Материалы симпозиума. М.: Сборник работ ЛГУ и НИИ им. Бехтерева, 1969, 342 с.
12. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. М.: Педагогика. 1986, 263 с.
13. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998, 342 s.
14. Mustafayev A.M. Birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın dinamikası//psixol. üzrə fəl dok. avroreferatı. Bakı: 2004, 22 c.
15. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. М.: Владос, 2009, 346 с.
16. Şiriyeva K.M. Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri və onların psixoloji təhlili //psixol. elm. nam...diss. Bakı: 1998, 142 s.
17. Məmmədova R.O. Ailədaxili münaqişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri // psixol. elm üzrə fəl. dok. diss..., 2017, 153 s.
18. Конюхова Т.В. Влияние сми на массовое сознание в информационном обществе // Фундаментальные исследования, 2005, № 3, с. 71-72
19. Марцинковская Т.Д. Информационное пространство как фактор социализации современных подростков // Мир психологии, 2010, №3, с. 90-102
20. Bəylərov E.B. Şagirdlərin intellekt səviyyələrinin inkişaf etdirilməsində testlərdən istifadə // Ped. elm. nam. dis. avtoreferatı. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005, 23 s.
21. http://www.intellectrate.ru/stadisotsializatsiyalichnosti.htm. Стадии социализация личности

TRAINING DIFFICULTIES THAT APPEARING DUE TO NOT CONSIDERING TEMPERAMENT TYPES OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TEMPERAMENT TİPLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMAMASINDAN İRƏLİ GƏLƏN TƏLİM ÇƏTİNLİKLƏRİ

Narmin Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Pedagogical psychology,
Philosophia doctor student, Baku, Azerbaijan

Abstract

When examining the psychological causes of training difficulties for primary school children, it became clear that some of the difficulties stem from their neglect of individual psychological features, especially temperament types. The cognitive, emotional and communicative processes are manifested in their temperament types. Individual differences in the emotional-volition sphere, behavior, cognitive processes, psychological and activity pace should be explained by this.

In school practice, we meet primary school children who are quick and slow in their teaching tasks, who do not read the instruction instructions until they are exhausted, who do not complete the task, and who refuse to complete the task. The transition from internal activity to external activity and on the contrary passage (extraversion, introversion), thought-provoking modeling is different in phlegmatic, choleric, sangvinic, melancholic. Unfortunately, teachers expect from each of them the same level of mental activity and physical performance, the same internal and external activities.

Depending on the type of temperament, primary school children perform their learning activities with ease, difficulty, slow and speed. Temperament types have an enormous impact on teacher-student, student-student relationships. It is also important to take into account the types of temperaments when choosing form of work in the training (individual, double, group, collective). Because not all primary school children can operate in a co-operative and competitive environment.

When faced with training difficulties, they react suitable to the nervous system. Their resistance to training difficulties is different. Tasks that are set up at high difficulty levels tend to slow down, intolerance to those in weak nervous systems, to wake up to those in strong nervous systems, and to overcome difficulties. It is advisable to gradually increase the difficulty level of tasks from simple to complex.

The consideration of the types of temperament has a practical meaning for the teacher. Apply an individual and differentiated approach to each student's specificity, optimize the teaching pace, choose the method, objectively evaluate, as well as their speed of operation, it is possible to adjust and make changes in relation to training difficulties.

In this thesis, we have focused on the difficulties that teachers face in teaching and learning activities for primary school children if they do not take into account the types of temperaments.

***Keywords*:** primary school children, training difficulties, temperament types

XÜLASƏ

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin psixoloji səbəblərini araşdırdıqda məlum olmuşdur ki, çətinliklərin bir qismi onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin, xüsusilə, temperament tiplərinin nəzərə alınmamasından qaynaqlanır. Koqnitiv, emosional-iradi, kommunikativ proseslər onların temperament tiplərinə uyğun təzahür edir. Emosional-iradi sferada, davranışda, idrak proseslərində, psixoloji və fəaliyyət tempində olan fərdi fərqlər bununla izah olunmalıdır.
Məktəb təcrübəsində təlim tapşırıqlarını cəld və ləng yerinə yetirən, hövsələsi çatmadığından tapşırığın təlimatını sonadək oxumayan və tapşırığı sonadək yerinə yetirməyən, tapşırığın icrasından imtina edən kiçikyaşlı məktəblilərə rast gəlirik. Daxili fəaliyyətdən xarici fəaliyyətə və əksinə keçid (ekstraversiya, introversiya), fikrən modelləşdirmə fleqmatik, xolerik, sanqvinik, melanxoliklərdə fərqli təzahür edir. Təəssüflər olsun ki, müəllimlər onların hər birindən psixi fəaliyyətin eyni səviyyədə tənzimlənməsini və fiziki icrasını, eyni daxili və xarici fəallıq gözləyirlər.
Temperament tiplərinə görə kiçikyaşlı məktəblilər təlim fəaliyyətini asan, çətin, asta, sürətli yerinə yetirirlər. Müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinin qurulmasına temperament tiplərinin təsiri böyükdür. Həmçinin təlimdə iş forması (fərdi, cüt, qrup, kollektiv) seçilərkən temperament tiplərinin nəzərə alınması vacibdir. Çünki kiçikyaşlı məktəblilərin hamısı eyni dərəcədə əməkdaşlıq və rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərə bilmirlər.
Təlim fəaliyyəti zamanı çətinliklərlə qarşılaşdıqda onlar sinir sisteminə uyğun reaksiya verirlər. Onların təlim çətinliklərinə dözümlülüyü də fərqlidir. Yüksək çətinlik səviyyəsində qurulan tapşırıqlar zəif sinir sistemi olanlarda ləngimə, dözümsüzlük, güclü sinir sistemi olanlarda oyanma, çətinlikləri dəf etmək istəyi yaradır. Tədricən sadədən-mürəkkəbə doğru tapşırıqların çətinlik dərəcəsini artırmaq məsləhətdir.
Temperament tiplərinin nəzərə alınmasının müəllim üçün praktik əhəmiyyəti vardır. Şagirdlərin hər birinin xüsusiyyətinə uyğun fərdi və diferensial yanaşıb optimal tədris tempi, üsulu seçmək, obyektiv qiymətləndirmək, həmçinin onların iş sürətinə, təlimdəki çətinliklərə münasibətinə düzəliş və dəyişiklik etmək mümkündür.
Biz bu tezisdə temperament tiplərini nəzərə almadıqda müəllimlərin tədris, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində yaranan çətinliklərə diqqətinizi yönəltdik.
***Açar sözlər**: kiçikyaşlı məktəblilər, təlim çətinlikləri, temperament tipləri*

1. GİRİŞ

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimində çətinlik yaradan psixoloji amillərdən biri də onların fərqli temperament tiplərinə malik olmasıdır. Belə ki, onların sinir sisteminin bütün xüsusiyyətləri temperament tiplərində əks olunur. Tədqiqatımızın əsas məqsədi təlim prosesində temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd etmək, həmçinin nəzərə alınmadığı təqdirdə kiçikyaşlı məktəblilərin və müəllimin fəaliyyətində yaranacaq təlim çətinliklərinə diqqətinizi yönəltməkdir.
Fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən irəli gələn təlim çətinlikləri endogen çətinliklərə aiddir. Burada 2 halı nəzərdən keçirək: Kiçikyaşlı məktəblilər temperament xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq təlim fəaliyyətində psixi və fiziki aktivlik göstərirlər. İkinci bir tərəfdən həmin xüsusiyyətlərin müəllim tərəfindən nəzərə alınmaması nəticəsində təlim prosesində problemlər yaranır. Burada 2-ci halın təsiri ilə yaranan 2 problem haqqında xüsusi qeyd edəcəyik:

1) Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması nəticəsində onların sinir sistemi mənfi təsirlərə məruz qalır və ən əsası sinir sisteminin müxtəlif problemlərinə yol açır;
2) Müəllimlər öz tədris fəaliyyətində onlara fərdi və diferensial yanaşmadıqları üçün tədrislə bağlı problemlər yaranır.

"Pedaqoqları ən çox narahat edən məsələlərdən biri də təlim materiallarını çətin qavrayan, yaxud təlim şəraitinə alışa bilməyən uşaqlarla fərdi işin təşkilidir. Psixologiyada göstərilən çətinliklər bir çox səbəblərlə, həmçinin uşağın əqli funksiyalarının mərhələli vəziyyəti ilə xarakterizə olunur. Belə təzahürlər beyin mərkəzlərinin aşağı səviyyəli iş fəaliyyəti ilə izah edilir" [7, səh 62].

Gördüyümüz kimi müəllim onların sinir sisteminin quruluşundan irəli gələn spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almadıqda sinifdəki bütün şagirdlərdən eyni reaksiya, davranış, rəftar, münasibət, psixi və fiziki aktivlik, ünsiyyət, çeviklik dözümlülük və s. tələb edir. Bunların təsirilə onların təlimində bir sıra çətinliklər baş qaldırır.

Bildiyimiz kimi diqqətini uzun müddət mərkəzləşdirmək və ona tapşırılan tapşırığı sona qədər yerinə yetirmək hər birində uğurlu və eyni səviyyədə alınmır. Belə fərqlər həmçinin hafizə, nitq, təfəkkür, təxəyyül, hiss və iradə sahəsində, ümumilikdə psixi fəaliyyətdə aydın nəzərə çarpır.

"Uşağın adət etdiyi iş tempinin dəyişdirilməsi planlı olmalıdır. Burada ilk növbədə aydınlaşdırılmalı olan məsələ temperamentdir" [7, səh. 64].

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TEMPERAMENT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMAMASININ ONLARIN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətləri onların psixi və fiziki fəaliyyətinin dinamikliyi haqqında müəllimlərə zəruri informasiyaları verir. Bu informasiyalar müəllimə öz tədris fəaliyyətini səmərəli şəkildə reallaşdırmağa imkan verir. Ancaq pedaqoji təcrübədə onların hər birindən idrak proseslərinin sürətli icrasını, sürətli qərar qəbulunu, tez yada salma, asan yadda saxlama, çevik məntiqi təfəkkür, sürətli nitq, sürətli analitik-sintetik fəaliyyət və s. tələb edən müəllimlərə də rast gəlirik.

Ekstraversiya və introversiya göstəriciləri (psixi və fiziki fəaliyyətin aktivliyi və passivliyi, ünsiyyətə açıq olma və qapalılıq, təəssüratlara açıq olub-olmaması və s.) onların təlim fəaliyyətinin icrasına əsaslı şəkildə təsir edir. Həmçinin xarici amillər ekstravert və introvertlərin təlim fəaliyyətinə fərqli təsir edir. Təlimdə müəllim-şagird, şagird-şagird arasında emosional münasibətlərinin yaxınlıq (qarşılıqlı hörmət, anlama, inam, əməkdaşlıq) və uzaqlıq (özünəhörmət, anlamamaq, şübhə, rəqabət) dərəcəsi də öz növbəsində onların fəaliyyətinə təsir edir.

Oynaqlıq və rigidlik əlamətləri də kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə özünəməxsus təsir edir. Plastiklik xüsusiyyətlərinə malik olan şagirdlərdə qıcıqlanma və uyğunlaşma daha yüksək, mücərrəd ideyalar yüksək olur, xəyal dünyalarının genişliyi təxəyyüllərinin zənginliyindən xəbər verir. Rigid xüsusiyyətlərə sahib olan şagirdlərdə psixi və fiziki fəaliyyət zəif, çətin, süst şəkildə təzahür edir, rasional-məntiqi təfəkkür üstün olur, rasional izaha ehtiyac duyurlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərin müəllimin fəaliyyət və ünsiyyət tempinə uyğunlaşması onların temperament xüsusiyətləri ilə şərtlənir. Bu baxımdan müəllimin nitqinin, fəaliyyətinin sürətli, yaxud çox asta olması onun anlaşılmasını çətinləşdirir. Başqa sözlə, müəllimin iş tempi məktəblinin iş sürətinə müvafiq olmur.

Təlim fəaliyyətinin iradi və emosional tənziminin həyata keçirilməsi sahəsində də fərdi fərqlər vardır. Fəaliyyətin yüksək iradi tənzimi üçün lazım olan keyfiyyətlər (cavabdehlik,

məsuliyyət, borc hissi, dəqiqlik, səliqəlilik, təkidlilik, dözümlülük, inam, səy göstərmək) hər birində inkişaf etməmişdir. Müsbət iradi xüsusiyyətlər təlim fəaliyyətinin uğurlu icrasına şərait yaradır, mənfi iradi xüsusiyyətlərin çoxluğu isə təlim fəaliyyətinin iradi tənzimini bir qədər çətinləşdirir.

Təlim fəaliyyətinin emosioal tənziminə onların hissi sferasında nəzərə çarpan fərdi fərqləri əsaslı təsir edir. Bu dövrdə onların fəaliyyəti daha çox şəraitlə şərtləndiyindən onların təlim fəaliyyətinə xarici amillər daha çox təsir edir. Təlim prosesində onların sinir sisteminə neqativ təsir edən xarici amilləri təhlil edək:

- Əlverişsiz psixoloji təlim şəraiti;
- Neqativ psixopedaqoji təsir, müəllimin pedaqoji fəaliyyət və ünsiyyətinin xarakteri ilə bağlı nöqsanlı hallar;
- Tədrisin bütün şagirdlər üçün eyni üsulla təşkil edilməsi, onların dərketmə üsullarının nəzərə alınmaması;
- Qeyri-obyektiv qiymətləndirmə- onların psixi və fiziki imkanlarının, biliyinin düzgün qiymətləndirilməməsi;
- Təlim materiallarının ağır məzmunu, çoxluğu və s.

Onların hər biri onlara yönəlmiş təsirləri eyni cür qəbul etmir, eyni cür reaksiya, davranış, münasibət göstərmirlər. Onların hissi xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bir qrup şagirdlərdə inam, məsuliyyət hissi zəif olur, çətinliklə qarşılaşdıqda öhdəsindən gələ bilmirlər, uğursuzluq yaşadıqda asanlıqla həvəsdən düşürlər, gərginlik şəraitində fəaliyyət göstərə bilmirlər, çətinliklə qarşılaşdıqda məyus olur, hətta bəziləri fəaliyyətin icrasından uzaqlaşmaq istəyirlər.

Sinifdə cavab verərkən tələsən, hövsələsiz, yerindən cavablandıran, bildiyi halda cavablandırmaqdan imtina edən, gec, asta cavablandıran, tapşırığı gec, ancaq doğru həll edən, tez, ancaq qismən həll edən şagirdlərə rast gəlinir. Müəllim tez həll edən şagirdə yüksək, bir qədər gec həll edən şagirdə aşağı qiymət verdikdə onların psixikasında yaranan halları təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. Bu cür qiymətləndirmə onların öz psixi və fiziki iş tempini, daxili imkanlarını günahlandırmasına və özünü daha sürətlə yerinə yetirməyə məcbur etməsinə, ən pis halda ədalətsizliyi duyub müəllimdən, təlimdən emosional uzaqlaşmasına səbəb olur.

Müəllim təlim zamanı iş formalarını seçərkən onların temperament xüsusiyyətlərinə uyğunluğu nəzərə almalıdır. Sinifdəki uşaqların hər biri cüt, qrup, kollektiv fəaliyyət zamanı eyni dərəcədə fəallıq göstərmirlər. Ümumi işə görə cavabdeh olan, məsuliyyət daşıyan şagirdlərlə yanaşı, onlar arasında kollektivçi ruhda olmayan, kollektiv işlərdən boyun qaçıran, fərdiyyətçi şagirdlərə də rast gəlinir.

2. KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TEMPERAMENT TİPLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMAMASINDAN İRƏLİ GƏLƏN TƏLİM ÇƏTİNLİKLƏRİNİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Aparılmış psixoloji tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri də fərqli temperament xüsusiyyətlərinin təlim prosesində nəzərə alınmamasıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin psixoloji təhlilini verərkən biz mütləq onların temperament xüsusiyyətlərinə və yarana biləcək təlim problemlərinə toxunmalıyıq.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimində təzahür edən çətinliklərə misal olaraq 2 fərqli temperamentə sahib olan (xolerik və melanxolik) şagirdlərin fəaliyyətini müqayisə edək: Onların hər ikisinə yüksək çətinlik səviyyəsinə malik tapşırığın verilməsini təsəvvür edək. Çətinliyə və əldə edilmiş uğursuzluğa münasibət xolerik və melanxolikdə necə təzahür

edəcək? Təbii ki fərqli. Yaxud dərsə hazırlıqlı olduğu halda cavab verməkdən boyun qaçıran məktəblilərə də rast gəlirik. Müəllimdə elə təəssürat yaranır ki, şagird dərsə hazır deyil. Belə uşaqlarda daxili fəaliyyətdən xaricə fəaliyyətə və əksinə keçid asan baş vermir, daxildə fikirləşdiklərini xarici nitqlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Burada psixikanın daxilə, yaxud xaricə yönəlişliyinin onların təlim nəticələrinə, özlərini ifadə etmələrinə təsirini aydın görürük.

Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tiplərinin psixoloji xarakteristikasını verərkən temperamentin aktivlik xassəsindən çıxış edib onların təlim fəaliyyəti zamanı qarşılaşdıqları daxili və xarici çətinlikləri necə aradan qaldırmasını izah edə bilərik. Burada nəzərə alınmalı olan əsas məsələ psixi fəaliyyətin aktivlik göstəricilərinin (sürət, temp, ritm, intensivlik, plastiklik, dözümlülük) hər birində fərqli səviyyədə təzahür etməsidir. Buna uyğun olaraq təlimdə çətinliklə qarşılaşdıqda onların hər biri temperament tiplərinə uyğun reaksiya, davranış, münasibət, dözümlülük nümayiş etdirirlər. Davamlı çətinliklərin olması onların sinir sisteminin müxtəlif problemlərinə, zehni və emosional yüklənməyə, gərginliyə yol açır.

Təlimdə mövcud olan çətinliklər onların hər birinə sinir sisteminin tipinə uyğun olaraq təsir edir. Belə ki, güclü, müvazinətli sinir sisteminə sahib olan şagirdlər təlimdəki çətinliklərə qarşı dözümlü olduqları halda, zəif, müvazinətsiz sinir sisteminə malik olanlarda isə dözümsüzlük, yüklənmə, yorulma, sinir sisteminin müxtəlif problemləri müşahidə olunur. Həmçinin onların ali psixi funksiyaları sinir sisteminə uyğun tənzimlənir. Belə ki, oyanıq sinir sistemi tipinə sahib olan məktəblilərdə hər şeyi bilmək, hər şeylə maraqlanmaq, həssaslıq, zəngin, dolğun təsəvvürlər, xəyalpərəstlik, müxtəlif rolları yerinə yetirməyə istəkli olmaq, plastiklik və s. özünü göstərir. Rigid xüsusiyyətlərə sahib olan şagirdlərdə isə bu xüsusiyyətlərin əksi müşahidə olunur.

Kiçikyaşlı məktəblinin psixi fəallıq, koqnitiv, emosional, iradi sahəsində ciddi fərdi fərqlər vardır. Psixi proseslərin sürəti, fikri əməliyyatlara sərf edilən vaxt hər birində fərqlidir. Məsələn, tez (sanqvinik), gec (melanxolik), tam (fleqmatik), qismən (xolerik) problemi həll etmə xüsusiyyətlərinə görə seçilirlər.

Bildiyimiz kimi şagirdlərin diqqətini dərsə cəlb etmək onların diqqətinin xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, sanqvinik hər şeylə maraqlanır, diqqətin seçiciliyi üstün olur, yenilikləri tez sezir, ancaq diqqətinin davamlılığı haqqında bu sözləri demək olmaz. Hövsələsiz və yeni təəssüratlara açıq olduğu üçün uzun müddət eyni işlə məşğul olmağı bacarmır. Müəllimlər tez-tez onların diqqətini mərkəzləşdirməli olurlar.

Yüksək çətinlik səviyyəsində qurulmuş tapşırıqlar (proqram) hər bir məktəbliyə onun malik olduğu sinir tipinə uyğun təsir edir. Belə ki, sinir sistemi zəif olanlarda ləngimə, qorxu, dözümsüzlük, sinir sistemi güclü olanlarda oyanma yaradır. Ümumiyyətlə, güclü sinir sistemi tipinə sahib olan məktəblilərə təlim fəaliyyəti zaman qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarığı xassdır. Onlar çətinliklərlə qarşılaşdıqda çətinlik onlar üçün şərti qıcıq olub motivasiya mənbəyinə çevrilərək onlarda oyanıqlıq yaradır, inadla çətinliyin üzərinə yeriyir, mübarizə aparırlar.

Sanqvinik kiçik məktəblilər zirək, qüvvətli, müvazinətli tiplərdir, onlar üçün aktiv psixi və fiziki fəaliyyət, yüksək fəallıq, işgüzarlıq, sürətli hərəkətlər və nitq tempi, çevik təfəkkür, asan ünsiyyətə girmək bacarığı, öz qüvvəsinə inam, güclü oyanma və ləngimə qabiliyyəti, hər təsirə reaksiya vermək, emosional sahədə stabillik, hisslərin asanlıqla bir-birini əvəz etməsi, təlim şəraitinə asanlıqla uyğunlaşma, bir psixi və fiziki fəaliyyətdən digərinə asan keçid, yüksək ekstravertlik xassdır.

Fleqamatik kiçik məktəblilər qüvvətli, müvazinətli, asta tiplərdir, onlarda oyanma və ləngimə ağır cərəyan edir, çətinliklə biri digərilə əvəz olunur, bu səbəblə də onların psixi fəaliyyətində durğunluq yaranır. Onlar üçün rigidlik, ləng düşünmə, diqqətin çətin keçirilməsi, şəraitə çətinliklə uyğunlaşma xassdır, aktivlik aşağı, introvertlik üstündür. Fleqmatiklərin hissi sahəsi

stabildir, uğursuzluğu adi qarşılayır, dözümlüdür, başladığı işi sonadək yerinə yetirirlər, ancaq fəaliyyətə dərhal başlamırlar.

Xolerik kiçik məktəblilər qüvvətli, müvazinətsiz tiplərdir, onlar üçün təlim şəraitinin tələblərinə qarşı mənfi münasibət, sürətlə düşünmək, cəldlik, tələskənlik, iradəlilik, inadkarlıq, dözümlülük, neyrotizm xassdır. Onlarda senzivitivlik aşağıdır, ekstravertlik yüksəkdir, psixi və fiziki aktivlik, diqqətin keçirilməsində zəiflik, yüksək rigidlik həm koqnitiv, həm motivasiya, həm də affektiv sahədə müşahidə olunur. Oyanma və ləngimə bir-birinə çətin keçir, hövsələsiz olduqlarından təlimatları axıradək dinləmir, təlimatlarla diqqətlə tanış olmur, ona görə də çox vaxt tapşırıqları səhv və qismən yerinə yetirirlər.

Melanxolik kiçik məktəblilər üçün senzitivlik, neyrotizm, introvertlik, sinir proseslərinin zəif cərəyanı, zəif oyanma və ləngimə, ləngimənin üstünlüyü, tez təsirlənmək, fəaliyyət və ünsiyyətin bir qədər asta, zəif icrası, aşağı özünəinam, qərarsızlıq, cəsarətsizlik, qapalılıq, əməksevərlik xassdır. Kiçik uğursuzluqlar belə onlarda əhval-ruhiyyənin pozulmasına səbəb olur, əlverişsiz təlim situasiyalarında özlərini itirirlər. Həmçinin utancaq, qorxaq şagirdlər ön planda olmağı sevmir, sinif qarşısında çıxış edərkən çətinlik çəkirlər.

3. NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, təlim fəaliyyətində onların temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması onların təlimində yarana biləcək bir qisim çətinliklərin qarşısının alınmasını mümkün edəcəkdir. Biz bu tezisdə temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması nəticəsində müəllimin didaktik, kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmə fəaliyyətində yaranan çətinlikləri göstərdik. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti ali sinir fəaliyyətinə uyğun həyata keçir. Bir qismi təlimdən zövq alır, bir qismi üçün təlim yorucu, çətin fəaliyyət sayılır. İstənilən halda təlimdəki çətinliklər, xüsusilə ekzogen amillərin təsiri ilə yaranan çətinliklər onların sinir sistеminə mənfi təsir edir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin nəzərə alınmasının böyük psixoprofilaktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki həmin xüsusiyyətləri nəzərə almaqla onların təlimində yaranacaq çətinliklərin bir qisminin, həmçinin sinir sistemində yaranacaq problemlərin qarşısını almaq və onların təlimini daha effektiv təşkil etmək mümkündür. Təbii ki, şagirdlərin hansı temperament tipinə aid olduqlarını müəyyənləşdirmək məktəb psixoloqunun əsas vəzifəsidir. Məktəb psixoloqu onların xarakterik xüsusiyyətləri, onlara yanaşma tərzi haqqında vaxtaşırı müəllim və valideynlərə nəzəri və praktik biliklər verməlidir. Həmçinin müəllimin öz peşəsinə psixoloji hazırlıq məsələsinə diqqət daha da artırılmalıdır.

Müəllimlər üçün tövsiyələrimiz:

- Siz sinifdə bir-birinin tam əksi olan şagirdlərlə işləməli olursunuz. Onların fərqli temperament xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq optimal tədris tempi, tədris üsulu müəyyənləşdirin;
- Onların hamısından eyni səviyyədə psixi və fiziki fəallıq, funksionallıq tələb etməyin;
- Onların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları fəallığa sövq etməyin əlverişli üsullarından istifadə edin;
- Hər bir məktəblinin özünəməxsus psixoloji və fəaliyyət tempinin olduğunu unutmayın;
- Onların koqnitiv, emosional, iradi sferasında fərdi fərqlərin olmasını nəzərə alaraq onlara fərdi və diferensial yanaşın;
- Pedaqoji təsiriniz düşünülmüş olmalıdır, çünki pedaqoji təsir psixoloji təsiri də özündə birləşdirir;
- Əxlaqi söhbətlər aparmaqla onlarda lazım olan müsbət xüsusiyyətləri inkişaf etdirin, mənfiləri isə aradan qaldırılmağa çalışın;

- Həyəcanlı olduğu üçün vaxtında cavab verə bilməyən uşaqların ilk öncə həyəcanının keçməsi üçün uyğun texnikalardan istifadə edin və özünü hazır hiss etdikdə cavab verməsini xahiş edin. Belə yanaşma onun təşvişə düşməsinin qarşısını alacaq;
- Unutmayın ki, xoleriki - həddən artıq acılamaq, fleqmatiki - tələsdirmək, sanqviniki - ünsiyyətdən məhrum etmək, melonxoliki - təqib etmək olmaz;
- Onlar arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırılması məqsədilə cüt, qrup, kollektiv işlərdən istifadə edin. Cütlərin, qrupların tərkibini müəyyənləşdirərkən onların xüsusiyyətlərini hökmən nəzərə alın, həmçinin mütəmadi cütlərin, qrupun tərkibini dəyişdirin, vaxtaşırı onları birlikdə, eyni qrupda fəaliyyət və ünsiyyətə cəlb edərək onların bir-birinə uyğunlaşmaqları üçün şərait yaradın;
- Sizin üçün əsas meyar işin kəmiyyəti yox, keyfiyyəti olmalıdır;
- Siz onların sinir sisteminə məqsədyönlü, planlı, ardıcıl, sistemli şəkildə təsir etməklə onlarda sinir sisteminin gücünü inkişaf etdirə bilərsiniz. Məsələn, sadədən mürəkkəbə doğru tapşırıqların çətinlik səviyyəsini artırmaqla onların sinir sitemini gücləndirə bilərsiniz;
- Onları obyektiv qiymətləndirin, düzgün olmayan davranışına görə biliyinə verilən qiyməti aşağı salmayın;

4. MÜZAKİRƏ

Ümumiyyətlə, kiçikyaşlı məktəblilərin sinir sisteminin fəaliyyətinə valideynlərin düzgün olmayan təsiri, müəllimin düzgün olmayan psixopedaqoji təsiri, onların səhvlərinə, bacarıqlarına, idraki imkanlarına, xüsusilə, temperament xüsusiyyətlərinə qarşı pedaqoji dözümsüzlüyün olması, əlverişsiz psixoloji iqlim, müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərində olan emosional uzaqlıq, onların demoqrafik problemlərinin nəzərə alınmaması, dərs cədvəlinin tərtibi, tənəffüs üçün şəraitin yaradılmaması, yuxu rejimi, qidalanma, xəstəlik, istirahət, təlim yükünün çoxluğu, proqramın ağırlığı və s. kimi xarici amillər neqativ təsir etdiyini gördük.

Burada əsas diqqəti kiçikyaşlı məktəblilərin çətin təlim situasiyalarında özünəinamı qoruya bilmək, özünəarxayınlıq, özündənəminlik, təlimdə olan müxtəlif real və xəyali maneələrə baxmayaraq fəaliyyətini davam etdirmək və uzaqlaşmaq, təlim zamanı qarşılaşdığı idraki, hissi, iradi maneələrə qarşı dözümlülük, təkidlilik, zehni və fiziki gərginliyə davamlılıq, onların hər birinin uzun müddət fəaliyyətdə olmaq bacarığı ilə bağlı fərdi fərqlərinə yönəltdik.

Məlumdur ki, ekstravert və introvertlərdən eyni daxili və xarici fəallığı gözləmək doğru deyil. Təlimdə ekstravertlərlə müqayisədə introvertlər daha çox uğur qazanırlar, çətinliklərə qarşı daha dözümlülük, əzmkarlıq nümayiş etdirirlər.

Proqramın ağırlığı onların sinir sistemini zəiflədir. Təlim yükünün çoxluğu zehni, emosional yüklənməyə səbəb olur. Xüsusilə, yüksək çətinlik səviyyəsində qurulmuş təlim tapşırıqları zəif və orta səviyyəli öyrənənlərdə ləngiməyə səbəb olur. Məsələn, təlim prosesində zəif sinir sistemi tipi olan şagirdə icrası cəsarət, inam, iradə tələb edən tapşırıqlar verməklə onlarda güclü sinir sistemi tipi formalaşdıra bilərik. Yüksək çətinlik səviyyəsində qurulmuş tapşırıqlardan əsasən bu məqsədlə doğru istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Atkinson ve Hilgard Psikolojiye giriş.
2. Baxşəliyev Ə., Əlixanova G. Təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin nəzərə alınması. Metodik vəsait. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2019, 156 s.
3. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Pedaqoji ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2005, 341s.
4. Əliyev B., Cabbarov R. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, YYSQ, 2014, 229 s.
5. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş 2-ci nəşri. Bakı, Nurlan, 2008, 352 s.
6. Əmrahlı L.Ş., Əliyeva L.M. Təlim fəaliyyəti və psixi inkişaf. Metodik vəsait. Bakı, 2014, 175 s.
7. Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmət. III kitab. Psixodiaqnostika. Bakı, MBM, 2014, 292 s.
8. Əzizov Q. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Təkrar nəşr. Bakı, Mütərcim, 2016, 328 s.
9. Ümumtəhsil məktəblərində psixoloji xidmətin aktual problemləri. Bakı: "AD" MMC, 2016, 320 s.
10. Childpsy.ru
11. American Psychological Association website

TÜRK QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA SINAQ MOTİVİ VƏ SINAQ NÖVLƏRİNİN ELMİ KONSEPTUAL SXEMİ

Xalidə Mete
Filologiya üzrə fəlsəfə foktoru.
AMEA, Folklor İnstitutunun elmlər doktoru hazırlığı üzrə doktorantı, Azərbaycan, Gəncə.

Xülasə

Bütün türk dastanları mübarizələrdən, sınaqlardan ibarətdir. İstər bir xalqın, bir tarixin, bir soyun yaradılması, istər vətənin düşməndən qorunması, istərsə də qəhrəmanın öz butasına qovuşması onlara "hədiyyə" olaraq verilməmişdir. Bu qələbələr, zəfərlər üçün qəhrəman min bir əziyyətə qatlaşmış, sınaqlardan keçmişdir. Təbii ki, bu sınaq növləri arasında da həm bir bağlılıq, həm də bir fərqlilik hiss olunur.

Sınağın müxtəlif variantlarının, növlərinin sistemləşdirilməsi həm türk xalqları arasında, həm bu xalqların yaratdıqları dastanlar arasında, həətta eyni adlı dastanın müxtəlif versiyalarını yaratmış xalqlar arasında güclü tarixi, mədəni, psixoetnik bağlılığın olduğunu aşkara çıxarır. Eyni zamanda bu xalqların dünya duyumundakı bənzərliyin üzə çıxarılmasına, bir dastan qəhrəmanından ilhamlanaraq digər dastan qəhrəmanının yaradılmasına, bu ədəbi nümunələrin bir-birinə təsiri mexanizmlərinin aşkarlanmasına kömək edir.

Təbii ki, az qala on min yaşı olan türk epos mədəniyyətinin zəngin tarixini, təşəkkül və tərəqqi mərhələlərini təyin etmək, ümumiləşdirmək ağıla və təsəvvürə sığmaz. Tədqiqata sadəcə ilkin və ən qədim eposların izlərini özündə mühafizə edən və əlimizdə müəyyən hissələri olan arxaik türk eposu - "Yaradılış", "Alp Ər Tonqa", "Törəyiş", "Şu", "Ərgənəkon", "Köç", "Oğuz Xan"dan bizim zəmanəmizə gəlib çatmış epos fraqmentlərindən başlayaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Alpamış", "Manas", "Ural Batır", "Koblandı Batır", "Koroğlu", bir neçə Şor və Tıva qəhrəmanlıq dastanları çəlb olunmuş, ilk dəfə bu dastanlarda qəhrəmanın sınağının növləri, qəhrəmanlıq dastanlarında sınaq motivi, sınaq formalarının transformasiyası, sınağ motivinin variasiya problemləri araşdırılmış, sınaq növləri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: dastan, sınaq, qəhrəmanlıq, məhəbbət, variasiya, motiv

THE TRIAL MOTIF IN TURKISH HEROIC SAQAS AND SCIENTIFIC KONCEPTUAL SCHEME OF TRIAL TYPES

Khalida Mete
PhD in Philology.
Postdoctoral student of Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Folklore, Azerbaijan, Ganja.

Abstract

All Turkic dastans consist of confrontations and tests. Either creating a new kind of one people, or protecting the homeland from enemies, or reuniting the hero with his buta was not given to them for free. In order to win, the hero pass through many tests and difficulties. Naturally, there is a connection and difference between the tests.

Systematizing various variants and types of tests reveals strong historical, cultural, psychoic connection between both turcish peoples and between dastans created by these peoples, even betwen peoples created different version of the same named dastans. It helps to find out simmilarity in world understanding, to create one epic hero inspired from another dastan hero, to find the influence mechanisms of literal samples to each other.

Of course, it is difficult to imagine and generalize the rich history of the Turkic epic culture, the stages of its formation and development, which are almost ten thousand years old. The study covers the traces of the earliest and oldest epics, starting with the attraction of the most archaic fragments of the Turkish epic, “Yaradylysh”, “Alp Er Tonga”, “Tereyish”, “Shu”, “Oguz Kagan”, “Bozkurt”, “Ergenekon”, “Goch”, which have survived to the present day, to “Kitabi-Dede Gorgud”, “Alpamysh”, “Manas”, “Ural Batyr”, “Koroglu”, several heroic epics of Shor and Tuva and other types of epics. For the first time in these epics, the types of trials of heroes, the motives of trials in heroic epics, the transformation of the forms of trials were investigated, in general, the problems of variation of the motives of the trials were investigated and their types were generalized.

Keywords: epic, test, love, heroism, variation, motive

Giriş.

Tarixdə türklər qədər çoxsaylı qəhrəmanlıq eposları yaratmış ikinci bir xalq yoxdur. M.Ergin hər millətin bir milli dastanı olduğu halda, türklərin milli dastanlarının bu cür çoxluğunu onların milli həyatının və tarixi macəralarının bir dastana sığmaması ilə əlaqələndirmişdir (Ergun 1988:5-6). Bir dastana sığmayan milli həyat və macəralar isə türkün tarixinin nə qədər qədim olduğunu şərtləndirir. AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev deyirdi: “...qəhrəmanlıq dastanı tarixin şifahi dərsliyidir” (Hacıyev 2001:20).

Bu dastanların hər biri – istər qəhrəmanlıq, istər məhəbbət dastanları - sınaqlar, mübarizələr üzərində qurulub. B.Proppun sözləri ilə desək, dastanlar sınaqlardan, mübarizələrdən ibarətdir (Пропп 1955:5) O sınaqlar ki, dastan qəhrəmanının öz ideyası, öz amalı, öz məqsədi uğrunda mübarizələrini özündə ehtiva edir.

Tədqiqat zamanı, dastanlarda sınaq motivi araşdırılarkən əvvəlcə ümumtürk dastanlarının qısa xarakteristikası aparılmış, dastanların hansı şəkildə tədqiqata cəlb olunacağının plan-prospekti müəyyənləşdirilmişdir. Bunun üçün türk dastanları ilk olaraq islamdan əvvəl və islamdan sonra yaradılmış dastanlar olaraq bölünmüş, hər dövrə aid olan dastanların növləri və formaları təyin olunmuşdur. Bu bizə hansı tarixi dövrlərdə hansı növ dastanlara üstünlük verildiyi, həmin dövr türk cəmiyyətinin arzuları, idealları, o cümlədən problemləri, mübarizələri, sınaqları haqqında söz deməyə imkan yaratmışdır. Bu vasitə ilə biz ilk dəfə islamdan əvvəl və islamdan sonra yaradılan dastanların hansı tipologiya ilə inkişaf etdiyi və

həmin dastanlarda sınağın variasiyalarını təyin edə bilmişik.

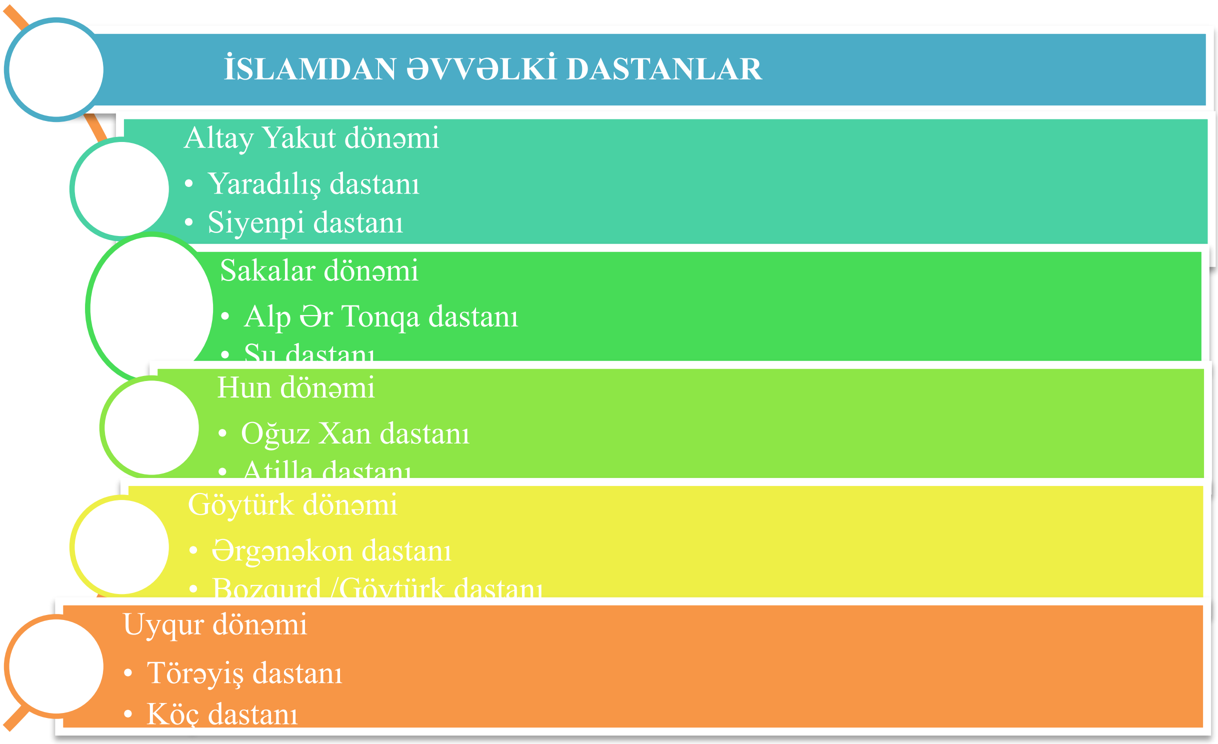

İşin gedişatı. İslamdan əvvəlki türk dastanlarında adətən dünyanın yaranması, ilk insanın yaradılması, ilk tayfanın, ilk soyun, ilk dövlətin yaradılması ilə bağlı olduğundan bu dastanlarda sınaq bədii dillə desək, dünyanın, kainatın sınağıdır. Bu dastanlardakı sınaq ilk insanın özünü tanıması, anlaması, ilk xalqların, ilk hökmdarların sınağı kimi qiymətləndirilə bilər. Biz bu sınağı türk qövmünün əlləri, ayaqları kəsilmiş yeganə uşağının təkbaşına mübarizəsi, qurdun vasitəsilə yenidən türkün törəyib artması, böyüməsi, çoxalması şəklində, bir qədər də mübaliğəli şəkildə desək, türkün sınağı şəklində qiymətləndirə bilərik. Lakin “Yaradılış”, “Köç”, “Bozqurd”, “Ərgənəkon”, “Oğuz Kağan” da daxil olmaqla islamdan əvvəlki dastanlarda sınaq motivi haqqında sadəcə ümumiləşdirilmiş sözlər ifadə etmək mümkündür. Artıq ilk qəhrəmanlıq dastanları meydana gəldikdən sonra türk dastanlarında sınaq motivi haqqında söz demək imkanı yaranır. Başqa sözlə desək, qəhrəmanlıq dastanlarının meydana gəlməsi ilə sınaq motivi gündəmə gəlmişdir. İslamdan sonra yaradılan dastanlarda da biz bunu daha bariz şəkildə görə bilirik. Bu dastanları müxtəlif alim və tədqiqatçılar müxtəlif cür qruplaşdırmışdır. Kimisi məhəbbət və qəhrəmanlıq, kimisi məhəbbət, qəhrəmanlıq və ailə məişət, kimisi də qəhrəmanlıq və dini dastanlar şəklində təsnifləşdirmişdir. Bütün bu qruplaşmaları nəzərə alaraq türk dastanlarını əsasən 2 formada təsnifləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

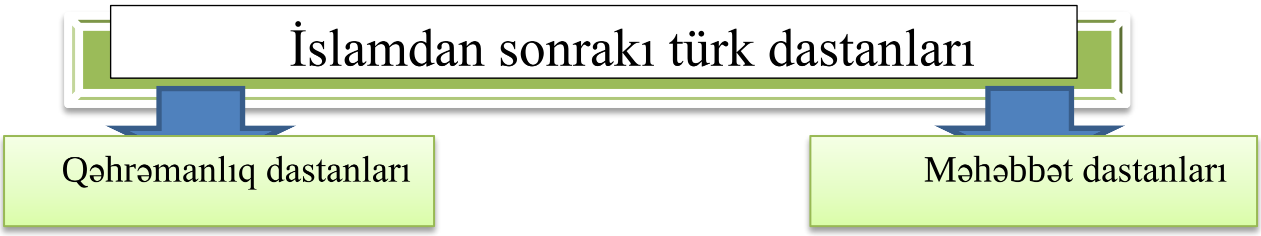

Dastanların bu cür qruplaşdırılması bizə türk dastanlarının tarixi inkişafını, hansı dövrlərdə hansı növ dastanlara üstünlük verilməsini, dastanların bir növünün digər növünə keçidinin səbəb və formalarını izləməyə imkan verir. Biz bu yolla dastanlarda sınağın variasiyalarını, tarixi qarşılaşmada bir formadan başqa formaya, qəhrəmanlıqdan məhəbbət dastanlarına, o cümlədən qəhrəmanlıq sınaqlarının məhəbbət sınaqlarına transformasiyasının səbəblərini meydana çıxara bilmişik.

Biz tədqiqatda sadəcə qəhrəmanlıq dastanlarında sınağın variantları üzərində dayanacağıq. Təbii ki, qəhrəmanın sınağı deyərkən, ilk növbədə qəhrəman kimdir, sınaq nədir suallarına cavab tapmaq lazımdır.

Epik qəhrəmanın kimdir? Dastanlarda qəhrəman tipi, qəhrəman motivi, onun idaeyaları haqqında çox saylı tədqiqatlar aparılmış, maraqlı nəticələr alınmışdır. Həmin tədqiqatlar müqayisə olunaraq ümumiləşdirilmə aparılmış, türk dastan qəhrəmanının xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

- Epik qəhrəman möcüzəvi doğuluşa malikdir.
- Epik qəhrəmanın soyu tanrı, yarıtanrı və ya soylu nəsildən gəlir.
- Adətən evin tək uşağıdır.
- Hələ kiçik yaşlardan öz yaşıdlarından seçilir, xüsusi bir qəhrəmanlıq göstərərək igidlik zirvəsinə qalxır.
- Qəhrəman, igid, cəld, cevik, ağıllı və ədalətlidir, əsla xəyanət etməz.
- Xalqın mənafeyini şəxsi mənafeyindən üstün tutandır.
- Soylu bir ata və möcüzəvi silaha sahibdir.
- Ən yaxın dostu, sirdaşı, köməkçisi sevdiyi qız və ya müdrik həyat yoldaşıdır.
- Ən çətin məqamlarda yalnızdır və və dara düşdüyündə, fövqəltəbii güc ona yardım edir.
- Xalqını, tayfasını, vətənini, elini, ailəsini düşməndən qoruyur, dastan boyu bir çox sınaqlara məruz qalsa da, demək olar ki, dastanın sonunda tam qələbə onundur.

Övladsızlıq sınağı. Türk xalqlarının tarixini daim mübarizələr, müharibələr təşkil etdiyindən, qədimlərdən başlayaraq at belində, həyat sınaqlarında, vətən, ailə, torpaq, din uğrunda mübarizələr dastan qəhrəmanını bir çox sınaqlarla üz-üzə qoyur. Qəhrəmanlıq dastanları əsasən mübarizələrdən ibarətdir. İstər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanlarında süjet ilk olaraq yaşlı ailələrin övladsızlıq sınağı ilə başlayar. Bəzən 80-90-100 yaşlı ər-arvadın övladsızlıq sınağının nəticəsi olaraq a)nəzir-niyaz paylamaq, b)dərviş verən sehrli almanı yemək, c)söz vermək, əhd eləmək, ç)yuxu görmək, yuxuda gördüklərinə əməl etməklə möcüzəvi şəkildə dünyaya gələn qəhrəmanlar elə doğulduğu gündən möcüzəvi gücə sahib olurlar.

- Bu qəhrəman ana bətninə bir qurtum sudan, su üzündə bir parça köpükdən, göydən düşmüş dolu dənəsindən, dərvişin ağzının suyundan, sehrbazın sehrindən, bir yarpaqdan, bir gülü iyləmək, bir alma, bir narı, başqa bir meyvəni yeməkdən, bir nəfəsdən və sairədən düşər.
- Tanrılar, yarıtanrılar, gün, ay, günəş, dəniz və digər kultlar qəhrəmanın ya anası, ya atası olaraq bilinər.
- Yer üzündəki yaşlı qarı-qocalara dua, alqış, and, xeyir işlər görmək sayəsində sehrli alma və ya yuxu vasitəsilə xüsusi güclərə malik olan şəxslər tərəfindən "hədiyyə" olunar.
- Dastanlarda ən az istifadə olunan motiv isə övladlığa götürmədir.

Ad alma sınağı. Dastanlarda qəhrəmanın doğumundan sonra ilk sınağı ad alma ilə bağlıdır. Türk qəhrəmanlıq dastanları üçün xarakterik olan ad alma xüsusi sınaqlardan keçmək ilə mümkündür. Bir ada sahib olmaq üçün sınaqdan keçən gəncin gücünün ölçüsü mifık-fəlsəfi yöndən kosmoqonik təsəvvurlər və inanc sistemi ilə, əsatir görüşləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Əgər belə olmasaydı, advermə motivi dastan-söylənc mövzusuna, başqa sözlə, kitaba gəlib cıxa bilməzdi. Çünki kitab tarixən ilkin yaranışında Qudsi-Etibarlı rəmzləri,

işarələri, tamğaları (damğaları), simvolları ifadə etmək üçün yaranmışdı (Kərimbəyli Əli. http://www.folklor.az/arasdirmalar/xakas.pdf). Sözü - qəhrəmanın adını qutsal edən əsas şərt isə budur:

a) ad səmavi xarakterlidir;

b) adı verən şəxs isə öz dövrünün peyğəmbərliyini təcəlli edən şamandır (Kərimbəyli Əli. http://www.folklor.az/arasdirmalar/xakas.pdf).

Türk qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəman ad almaq üçün bu sınaqlardan keçir:

- 15-16 yaşına çatan oğlan (bəzən bu yaş daha az ola bilər) vəhşi heyvanla döyüşür, ona qalib gəlir, ad qazanır.
- Darda qalan kimsələrə, malı talan olunmuş tacirlərə və digərlərinə yardım edir, talan olunmuş malını geri qaytarır, məzlumun haqqını bərpa edir.
- Kafir və ya öz dinindən olan pəhləvanla döyüşür, el içində ad-san qazanmış igidləri məğlub edir.
- Xalq üçün təhlükə yaradan mövüzəvi varlıqlara qalib gəlir.
- Ox atır, qılınc çalır, hünər göstərir və sairə.

Beləliklə də, adsız qəhrəman çox kiçik yaşlarda qeyri-adi bacarıq nümayiş etdirməklə ad qazanır. Artıq həddi buluğa çatmış qəhrəmana ad vermək üçün xüsusi mərasim düzənlənir. Burda öz gücünü nümayiş etdirən qəhrəmana bacarığına müvafiq ad verilir. Ad el ağsaqqalı, din xadimləri, seçilmiş insanlar tərəfindən verilir. Beləliklə, qəhrəman əməli həyatı ilə adını qazanır, sonra həyatı boyu öz adını doğrultmağa çalışır. Hansı ki, çox zaman ad özündə qəhrəmanın mənşəyini, yurd-yuvasını, atının rəngini xarakterizə etdiyindən sosial statusludur. Məsələn, Parasarın Bayburd hasarından sıçrayıb uçan boz atlı Bamsı Beyrək kimi (Kitabi-Dədə Qorqud 2004: 211).

Mürəkkəb ad-titullar qədim türklərin bir neçə sosial institutunun təsiri ilə yaranmışdır. Bu ad-titullar mifoloji simvolikanı qoruduğundan arxaik dastanlarda qəhrəman ona verilən ada uyğun hərəkət edir, ada layiq yaşayır. Bugac da, Beyrək də, Pis-Tumzux da, Altın-Arığ da, Taptaan-Molat da, Cicil xan oğlu Tibet xan da bütün epik həyatı boyu öz adlarını doğruldurlar.

Bu advermə uşaqlıq dövründən gənclik dövrünə keçidin bədii əks-sədasıdır. Eyni aktın Altay-Sayan xalqlarının dastanlarında, özbək, qazax, qırğız folklorunda, bütün türk nağıllarında təkrarlanması, bunun etnoqrafik baxımdan gənc döyüşçü cərgəsinə qəbul mərasiminin qalığı kimi yozulmağına imkan verir. Belə mərasimdə gənc döyüşçüyə adla yanaşı at, qılınc və kəmər də verirdilər. Bu funksiyanı yenə də ağsaqqal döyüşçü, tayfanın başçısı, ağ şaman və başqa hörmətli adamlar yerinə yetirirdilər.

Qəhrəmalıq dastanlarında qəhrəmanın sınağı. Ad aldıqdan sonra isə qəhrəmanın digər sınaqları başlayır. Tədqiqatda ilk dəfə türk qəhrəmanlıq dastanlarında sınaqlar, mübarizələr cüzi fərqlər istisna olunmaqla aşağıdakı formada qruplaşdırılmışdır:

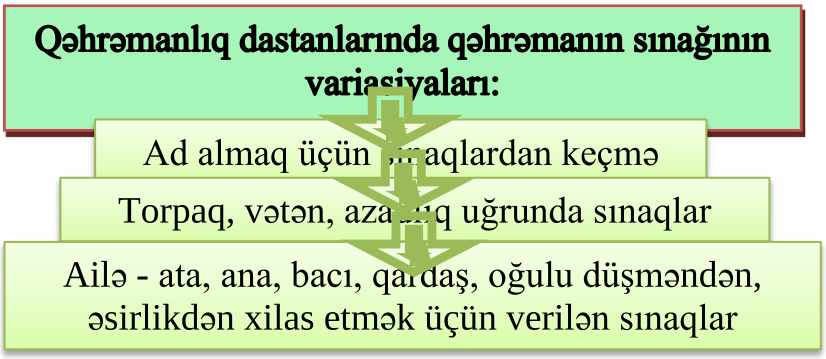

Bu sınaqların hər biri ayri-ayrılıqda geniş tədqiqat mövzusudur. Onların içərisində evlənəcəyi qız üçün sınaqlardan keçmə xüsusilik təşkil edir.

Qəhrəmancasına elçilik motivi. Qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın evlilik formalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Hələ doğulmamış beşikkəsmə edilir.
- Düşmən qızı və ya müharibə zamanı qənimət yolu ilə əldə edilən qızlarla evlənir.
- Ata, qardaş, yaxın dost qəhrəman üçün qız seçir.
- Qəhrəman evlənəcəyi qızı özü seçir. Görür və aşıq olur.
- Qız özü qəhrəmana namə göndərir və ya qəhrəman qızın sorağını eşidib dalınca gedir.

Elçilik yolunda qəhrəman:

- Evini tərk etməlidir.
- Uzaq yol qət etməlidir.
- Yolda başına gələcək bəlalardan qorunmalıdır.
- Qıza yaxınlaşmaq üçün yol tapmalıdır.
- Qızı inandırmalıdır.
- Qızın ata-anası, bəzən qardaşı ilə mübarizə aparmalıdır.
- Bir çox hallarda qızın əvvəldən adaxlısı və ya talibi vardır ki, onunla döyüşüb onu məğlub etməlidir.
- Bəzən böyük bir qoşuna, bəzən vəhşi heyvanlara, bəzən ən güclü pəhləvana qalib gəlməlidir. Qızın, atasının, yaxud vəziri və digərlərinin hiylə dolu ağıl sınaqlarından keçməlidir.
- Çox nadir hallarda rast gəlsək də, bəzən artıq başqasına verilən qadınını geri qaytarmaq üçün mübarizə aparmalıdır.

Qəhrəman evlilik üçün həm qəhrəmanlıq, həm də ağıl sınaqlarından keçməlidir.

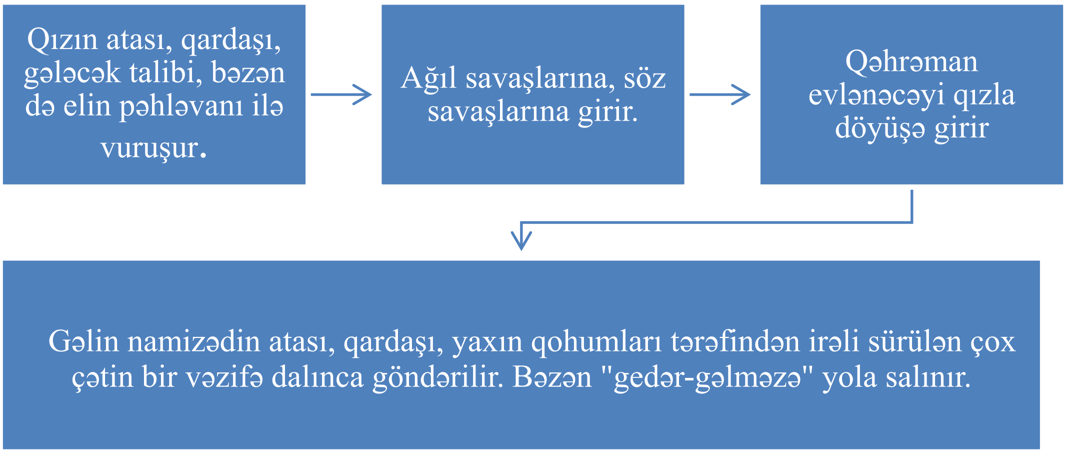

Sınaqlardan ugurla çıxmaq üçün qəhrəmana yardımçı edən varlıqlar. Bu sınaqlarda qəhrəman hər zaman qələbə qazanır. Bu qələbələr təbii ki, qəhrəmanın qələbəsidir. Lakin bu işdə onun yardımçıları vardır. Onlardan bəziləri qəhrəmanın qəhrəmanlığına güc qatan canlı varlıqlar və nəsnələr, bəziləri isə doğmaları, əzizləri, ilahi varlıqlar, tanrı və

yarımtanrılardır. Bunların içərində bəlkə də birincisi qəhrəmanın ayrılmaz dostları, qəhrəmanı qəhrəman edən, bu mübarizələrdə qəhrəman qədər qələbəyə şərik olan atı və silahıdır. Bunlar qəhrəmana o qədər yaxın və əzizdir ki, çox vaxt atlarının adı qəhrəmanla birgə çəkilir, bəzən də atları da qəhrəmanla birgə ölür və bəzi yerdə qəhrəmanla birgə basdırılırlar. Qəhrəmanın özü qədər atları da soylu, şəcərəsi bilinən, çox vaxt da möcüzəvi doğuluşa malikdir. Qəhrəmanın silahı haqqında da eyni sözləri ifadə etmək olar. Bundan əlavə qəhrəmana istər qəhrəmanlıq, istərsə də buta sınaqlarında yardım edən bir sıra motivlər vardır ki, onları belə ümumiləşdirmək mümkündür: at motivi, silah motivi, yuxu motivi, qırx motivi (xüsusilə qırx ərən), yada daşı motivi, mağara motivi, işıq motivi və sairə.

Bundan başqa qəhrəmanın bu sınaqlardan uğurla çıxmasında əsas yardımçılarından biri daim onun yanında olan qəhrəman qadın motividir ki, həmin qadınlar:

- Çox zaman möçüzəvi doğuluşa və qeyri-adi gücə malikdir.
- Türk dastan qəhrəmanı olan qadınlar fədakar anadır.
- Ailəsini, elini, obasını, həyat yoldaşını qorumağı bacaran qəhrəmandır.
- Türk qadın qəhrəmanının basılmaz gücü ilə bərabər əsrarəngiz gözəlliyi var.
- Türk qadını gələcək həyat yoldaşını seçmək hüququna malik sərbəst qadındır.
- Türk qadını gələcək həyat yoldaşının igid, qəhrəman olması ilə yanaşı, həm də aqil, ağıllı olmasını tələb edir. Bunun üçün də o evlənəcəyi kişini qəhrəmanlıqla bərabər, həm də ağıl sınağından, zehni sınaqlardan keçirir. Bu sınaqlardan çıxdıqdan sonra onu həyat yoldaşı olaraq qəbul edir. Bu sınaqlardan keçə bilməyən şəxs onun həyat yoldaşı ola bilməz!
- Türk qadın qəhrəmanı həyat yoldaşının məsləhətçisi, yolgöstərənidir.
- Türk dastan qəhrəmanı qadın həm də sehr, əfsun yolu ilə öz həyat yoldaşını baş verə biləcək hadisələrdən xəbərdar edir, uzaqgörənliyi ilə gələcəkdə atacağı addımları planlaşdırmağa köməklik göstərir.
- Türk dastan qəhrəmanı qadın sədaqətli, vəfalı həyat yoldaşı, “Manas” dastanındakı kimi evin taleyinin, şərəf və namusunun qəyyumu, qoruyucusudur.
- Türk ailəsində qadın böyük nüfuza malikdir. Türklərdəki qadın anlayışının həm islamdan əvvəl, həm də islamdan sonrakı türk dastanlarında davam etdiyi görülməkdədir.

Ümumilikdə isə qəhrəmana sınaqlardan uğurla keçməsi üçün yardım edən şəxsləri 3 qrupda birləşdirmək olar:

- Ailədən olan yardımçılar
- Ailədən kənarda yardım edən adi insanlar
- İlahi mənşəli köməkçilər.

Ailədən olan köməkçilər yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi adətən həyat yoldaşı, ana, bacı, ailədən kənarda yardım edən adı insanlar isə həmişə qəhrəmanın yanında yer alan qırx igid, yolda rast gəldiyi xoş niyyətli və çox zaman yaşlı bir qadın və ya kişidir.

Dastanlarımızda əsas köməkçilər ilahi mənşəli varlıqlardır ki, bu məbudlar adətən nurani qoca, ağsaqqal, ixtiyar, Xızır, Xıdır, İlyas, Xıdır Zində, Rabiə Xatun, Qaracaoğlan, dərviş, Şahi-Mərdan, Əli, Məhəmməd peyğəmbər olaraq qarşımıza çıxır. Bu ilahi varlıqlar, haqqdan gələn xüsusi özəlliklərə sahib şəxslər həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarına müxtəlif sınaqlardan keçərkən yardım edir, darda, çətində qalan, köməyə ehtiyacı olan qəhrəmanlara həm məsləhətləriylə, həm də əməli yardımları ilə kömək edirlər.

Tədqiqatın nəticəsi, elmi yeniliyi və təkliflər. Beləliklə, tədqiqat işində ilk dəfə ümumtürk dastanlarında qəhrəman və sınaq problemi ortaya qoyulmuş, sınağın növləri, variasiyaları, sınaqda iştirak edən tərəflər, sınaqda qəhrəmana yardım edən şəxslər və

nəsnələri müəyyənləşdirməklə ümumtürk dastanlarında sınaq motivinin paradiqması müəyyənləşdirilmiş, bu mövzuya yeni elmi baxış nümayiş olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dastanları (2005). 5 Cilddə. Bakı: Lider nəşriyyatı.
2. Cəfərli Məhərrəm (2001). Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 320s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: “Öndər nəşriyyatı.
4. Quliyeva Ruziyə (1993). Azərbaycan məhəbbət dastanlarının bədii özünəməxsusluğu (dissertasiya işi). Bakı.
5. Quliyev Elman (2014). Türk xalqlari ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş nəşr). Bakı: Apostoroff.
6. Hacıyev Tofiq (2001). “Dədə Qorqud kitabı” Oğuz tarixinin yazılı dərsliyi kimi yaxud; dastanımızın həcmi haqqında // DQ. Bakı, №1, s.20. s.20
7. Pirsultanlı (Paşayev) Sədnik (2009). “Novruz-Qəndab” və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi”. Bakı: Azərnəşr.
8. Rzasoy Seyfəddin (2007). Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Nurlan.
9. Təhmasib Məhəmməd Hüseyn (1972). Azərbaycan xalq dastanları /Orta əsrlər/. Bakı: Elm.

Türk dilində:

10. Acaloğlu Arif. (2005). “Türk Destan Geleneğinin Tarihi Kökenlerine Dair” // Modern Türklük Araştırmalan Dergisi, C. 2, S. 4.
11. Duymaz Ali (2001). Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma. Ankara.
12. Ergun Metin (1988). Birinci baskının ön sözü //Oğuz Kağan. İstanbul.
13. Ergun Metin (2006). Şor Kahramanlık Destanları, Ankara: Akçağ Yayınları.
14. Ergun Metin, Aça Mehmet (2004). Tıva Kahramanlık Destanları I. Ankara: Akçağ Yay.
15. Ergun Metin, Aça Mehmet (2005). Tıva Kahramanlık Destanları II. Ankara: Akçağ Yay.
16. Köksal Hasan(1984). Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
17. Sakaoğlu Saim, Duymaz Ali (2002). İslamiyet Öncesi Türk Destanları, İstanbul: Ötüken Yayınları.
18. Şahin Halil İbrahim (2012). Türk destanlarindaki aile algisi üzerine bir değerlendirme //Karadeniz Araştırmaları, Sayı 33, s.117-138.
19. Türker Ferah (2010). Güney Sibirya Türk Destanlarında Kahramana Yardımcı Unsurlar. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Edebiyatı Anabilim Dalı.
20. Yoldaşoğlu Fazıl (2000). Alpamış Destanı. Aktaran: A. Canpolat ve A. Öz. Ankara: AKM Yay.
21. Yıldız Naciye (2009). “Türk Destancılık Geleneği” //Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, s. 4-11.

Rus dilində:

22. Нарты. Ред.: А.И.Алиева (1994). Москва: Восточная Литература.
23. Пропп В.Я (1955) Русский героический эпос. Ленинград.
24. Орус-оол Светлана Монгушевна (2001). Тувинские героические сказания (текстология, поэтика, стиль). Москва.

İnternet materialları:

25. Kərimbəyli Əli. Xakas Folkloru və “Altın-Arığ” dastanı. 40s. http://www.folklor.az/arasdirmalar/xakas.pdf

26. О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов Сибири" (Sibirya ve Türk Halklarının Eposlarındaki En Eski Kahraman Tipi Hakkında) http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky13.htm [23. 06. 2006]
27. http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_482.pdf